

EESTI KULTUURILOO ÕPPEMATERJAL

V

HIUMAA

EESTI KULTUURILOO ÕPPEMATERJAL

V

HIIUMAA

EESTI AJALOO- JA ÜHISKONNAÕPETAJATE SELTS

TALLINN 2012

Õppematerjali koostamist ja väljaandmist rahastas Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium

Kogumiku koostaja Mare Oja

Infotekstide koostajad ja tööülesannete autorid Kristel Rosenthal, Teele Saar, Jana Uuskari

Infotekstide toimetaja Kärt Jänes-Kapp
Tööülesannete toimetaja Mare Oja
Keeletoimetaja Ene Sepp

© Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Selts, 2012

ISBN 978-9949-9214-0-9 (kogu teos)

ISBN 978-9949-9276-3-0 (4. osa)

ISBN 978-9949-9276-4-7 (4. osa, pdf)

Eessõna

2010. aastal vastu võetud põhikooli ja gümnaasiumi riiklike õppekavade ajaloo ainekavas on rõhutatud kodukoha ajaloo ja kultuuriloo tundmise tähtsust. Uuena on ainekavas kultuurikeskkonna mõiste, mida saab tundma õppida just kodukoha kultuuri ja ajaloo ga seoses. Ainekava seab eesmärgiks, et õpilased mõistaksid oma rolli kultuuripärandi säilitajana ning edasikandjana. Ajaloo õppimise põhimõte on liikuda lähemalt kaugemale, alustades kodukoha ajaloost, ning luua käsitletava teema ja paigaga isiklik seos.

Ainekava taotluste täitmiseks on koostatud õppematerjal kodukohaloo sidumiseks eesti ajaloo ga, et õpetajad saaksid õpikeskkonda suurendada õppekäikudena oma koduümbruses ning koostada kultuuriloolise klassiekskursiooni marsruuti teistesse Eesti piirkondadesse. Õppematerjali võib kasutada Eesti ajalugu õppides nii põhikoolis kui ka gümnaasiumis koduümbruse ajaloo tundmaõppimiseks ja kultuurikeskkonna mõtestamiseks.

Õppematerjali komplekt koosneb 17 raamatust: igale maakonnale oma raamat, lisaks eraldi raamatud Tallinna ja Tartu kohta.

Raamatud on üles ehitatud kronoloogilisel põhimõttel ja struktureeritud Eesti ajaloo ainekava periodiseeringu alusel. Märksõnade valikul olid aluseks kultuuriväärtuste registrisse kantud objektid, paigad ja ehitised, mis võiksid illustreerida käsitletavat ajaloo teemat, ning teised olulised näited. Õppematerjalis on esindatud erinevad rubriigid, mille kohta leidub käsitletavast perioodist konkreetsetes piirkonnas näiteid: muinasajast asulakohad, matmispaigad, muinaspõllud, hiied, linnamäed ning maalinnad; kesk- ja varauusajast linnused, kirikud ning kloostrid, linnade turuplatsid, raekojad, gildi- ja tsunftihooned; uusajast mõisahäärberid, kõrtsid, seltsi- ja rahvamajad, koolihooned, postijaamad ning tööstusrajatised. Välja pole jäetud ka nõukogudeaegseid kolhoosikeskusi ega tänapäeva elu atraktiivseid sümboleid, mis kunagi omakorda ajalooks saavad. Peale selle saab lugeda paikkonna legende ja teavet piirkonnas asuvate muuseumide kohta.

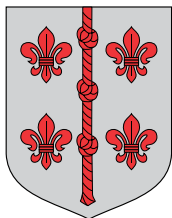
Õppematerjal valmis ajalooõpetajate koostööprojektina, millesse kaasati kohalikke kultuuriloolasi ja muuseumitöötajaid. Töö käigus kooskõlastati õppematerjali struktuuri ning ühtlustati nõudeid infotekstidele ja õppeülesannetele.

Hiiu maakonna õppematerjali koostamisel oli autoritele abiks Helgi Põllo Hiiu maa Muuseumist.

Õppematerjali koostamist ja väljaandmist rahastas Haridus- ja Teadusministeerium. Suur tänu toetajatele!

Kogumiku koostaja

Hiiu maakond

Hiiu maakond asub Loode-Eestis, hõlmates Hiiumaa ja Kassari saart ning väiksemaid laidusid. Pindalalt (1023 km²) ning rahvaarvult (2010. aastal 10 176 inimest) on tegemist väikseima maakonnaga. Iseseisev Hiiu maakond moodustati 1946. aastal, kuni selle ajani kuulus Hiiumaa Lääne maakonna koosseisu.

Hiiu maakond jaguneb viieks omavalitsuseks: Kärđla linn ning Kõpu, Kõrgessaare, Käina ja Põhalepa vald. Maakonnakeskus Kärđla on piirkonna ainus linn, selle kõrval on maakonnas kaks alevikku ja 182 küla. Mandriga ühendab Hiiumaad regulaarne laevaliin Heltermaa ja Rohuküla vahel, samuti Kärđla-Tallinna lennuliin.

Hiiumaa on üldiselt madalate pinnavormidega, kahte kolmandikku maakonnast katab mets, mis on tähtis loodusvara. Olulisemad kaevandatavad maavarad on ehitusliiv ja ehituskruus, leidub ka keraamilist savi, turvast, lubjakivi, meremuda ning mineraalvett. Maakonnas on seitse looduskaitseala ja üheksa maastikukaitseala. Suvitajatele on Hiiumaa Eestis üks meelispaiku.

Hiiumaa pole tähtsate ajaloosündmuste poolest ehk nii rikas kui paljud teised Eesti maakonnad, ent piirkonnaga on seotud hulk kultuuriloost tuntud isikuid, nagu nn Ungru krahv Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg, Rudolf Tobias, Aino Kallas, Herman Sergo, Voldemar Panso, Jaan Kross ja Ülo Sooster.

<http://www.hiiumaa.ee/cfiles/documents/Hiiumaa+arvudes+2010.pdf> (25.01.2012).

Sisukord

MUINAS- JA KESKAEG

Hiiumaa tekkimine ja varaseim asustus – <i>Jana Uuskari</i>	8
Ülendi küla ja Ülendi pärn – <i>Kristel Rosenthal</i>	10
Pühalepa kirik – <i>Kristel Rosenthal</i>	12
Käina kiriku varemed – <i>Jana Uuskari</i>	14

VARAUUSAEG

Kõpu tuletorn – <i>Kristel Rosenthal</i>	16
Suuremõisa mõis – <i>Teele Saar</i>	18
Suursadam – <i>Teele Saar</i>	20
Hüti klaasikoda – <i>Jana Uuskari</i>	22
Ristimägi – <i>Kristel Rosenthal</i>	24

19. SAJAND

Mihkli talumuuseum – <i>Kristel Rosenthal</i>	26
Kärdla kalevivabrik – <i>Kristel Rosenthal, Jana Uuskari</i>	28
Kassari kabel ja surnuaed – <i>Kristel Rosenthal</i>	30
Kuriste kirik – <i>Jana Uuskari</i>	32
Heltermaa sadam ja aurulaevaliiklus – <i>Teele Saar</i>	34
Tahkuna ja Ristna tuletorn – <i>Teele Saar</i>	36
Vaemla villavabrik – <i>Kristel Rosenthal</i>	38
Emmaste kirik – <i>Kristel Rosenthal</i>	40
Rudolf Tobiase sünnikodu – <i>Jana Uuskari</i>	42

20. SAJAND

Aino ja Oskar Kallas Kassaris – <i>Kristel Rosenthal</i>	44
Hiiumaa rannapatareid Esimeses ja Teises maailmasõjas – <i>Kristel Rosenthal</i>	46
Kolhoos Hiiu Kalur – <i>Kristel Rosenthal</i>	48

LEGENDID – *Helgi Põllo*

Hiiumaa tekkimine	50
Leigri lood	50
Vanapagana lood	52
Käina	53
Ristide mägi	54
Kurisu neeluauk	54
Hiidlane	55

LISATÖÖLEHED

Käina Püha Martini kiriku varemed	56
Kärdla kalevivabrik	57
Rudolf Tobias	58

LEGENDAARSED ISIKUD – *Kristel Rosenthal, Jana Uuskari*

Miku Kaarel	59
Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg	59
Lepa Anna	60

MUUSEUMID

Pikk Maja	61
Kassari ekspositsioonimaja	61
Mihkli talumuuseum	61
Rudolf Tobiase Majamuuseum	62
Hiiu Vill (Vaemla villavabrik)	62
Soera Talumuuseum	62
Hiumaa Militaarmuuseum	63
Sõru Muuseum	63
Aino Kalda majamuuseum	63

Hiiumaa tekkimine ja varaseim asustus

Tänapäeval on Hiiumaa üks Läänemere ida-osa suuremaid saari. Hiiumaa tõusis jahedast mereveest rohkem kui 10 000 aastat tagasi. Siis kerkis veest küngas – Kõpu poolsaare kõrgeim koht – ning moodustas saarekese, mille lõunaosas asus madal laht (tänapäeval Kõivasoo). Järgnevatel aastatuhandetel moodustus läheduses teisigi laide, karisid ja saarekesi, mis edasise maakerke tagajärjel kokku kasvasid ning praeguse Hiiumaa moodustasid. Selleks ajaks, kui esimesed inimesed saarele jõudsid (keskmise kiviaeg), küündis saare pindala umbes viie ruutkilomeetrini.

1000.–500. aastast eKr pärinev kivikirstkalme Kõpu külas Pihla talu maal 2011. aastal. Foto: Kristel Rosenthal

Mandrist ligikaudu 80 km ning lähimast naabersaarest Saaremaast umbes 40 km kaugusel paikneva Kõpu saare taimkate ja loomastik olid alguses küllaltki vaesed. Esimeste asukate saabudes kattis muinassaare kõrgemaid kohti tõenäoliselt siiski juba mets, mis küttidele tule tegemiseks vajalikku materjali andis. Madalamatel aladel kasvasid põhiliselt kask ja lepp, kõrgematel sarapuu ja mänd. Loomastikus ei ole teadlastel kahtlusi: saare eraldatuse tõttu seal suuremaid maismaaimetajaid toona ei olnud. Kõpu saare lauge lõunakallas pakkus aga häid sigimistingimusi hüljestele. Muistne saar oli soodne paik puhkuseks rändlindudele ning pesitsemiseks veelindudele (nt hahk, kormoran, jääkoskel, pardid).

Hiiumaal (nagu üldse saartel) saab omaaegseid rannamoodustisi hästi jälgida ning muistiseid on lihtsam välja selgitada kui Mandri-Eestis. Kui kaua aega teati saarel vaid ühte, 1981. aastal avastatud kiviaegset asulakohta, siis 1990. aastail leiti praegusest merepinnast 26–32 m kõrgusel muistse mere kaldaseljakul rohkesti muinasasustuse jälgi – koguni 14 kiviaegset asulakohta. Enamik neist paikneb muinassaare kagurannal Ülendi ja Kõpu küla maal. Arheoloogide töö põhjal võime väita, et esimesed inimesed viibisid Kõpus 5700. aasta paiku eKr. Õhukese kultuurikihi ja üksluiste leidude järgi oletavad arheoloogid, et varased asulad olid hülgeküttide hooajalised peatuspaigad, kus peatuti lühikest aega. Noorema kiviaja asulates on aga elatud juba pikemalt – neist on leitud rohkem tööriistu, keraamikat ning mitmesuguste imetajate ja kalade luid.

Kõpu nagu teistegi väikesaarte asustus sai võimalikuks üksnes tänu merele orienteeritud majandusviisile. Tõenäoliselt avastati saared hülgepüügiretkede ajal, nagu lubavad oletada varastelt asulakohadelt leitud luud, mis on kuulunud peamiselt Läänemeres elutsenud hüljestele. Tundub loogiline, et esmalt asustasid Lääne-Eesti rannikuala elanikud Saaremaa ning Kõpu esmaasukad lähtusid juba sealt. Maad hakkasid muistsed hiidlased nagu mandrirahvaski harima juba noorema kiviaja lõpuosas. Sellele osutab tolaeagse asustuse kaugenemine vahetust mererannast, samuti asjaolu, et Kõivasoost on leitud odra õietolmu, mis pärineb juba noorema kiviaja keskpaigast.

Hiiumaa Keskkonnaatlas. 3. Administratiivsete muutuste ülevaatekaart. Koost VELLO KASKOR. Kärdla: Lääne-Eesti Saarestiku Biosfääri Kaitseala Hiiumaa Keskus, 2000.

AIVAR KRIISKA, Lääne-Eesti saarte asustamine ja püsielanikkonna kujunemine. Keskus-tagamaa-ääreal. – Muinasaja teadus. 11. Tallinn-Tartu, 2002, lk 29–60.

HARRI MOORA JR, LEMBI LÕUGAS, Natural conditions at the time of primary habitation of Hiiumaa Island. – Eesti TA Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused, 1995, 44:4, lk 472–481.

1. Kuidas tekkis Hiiumaa?

---

2. Miks tulid inimesed väikesele ja rannikust kaugel asuvale saarele?

---

3. Miks ei elatud esialgu Kõpus aasta ringi?

---

4. Arvutage, mitu aastat tagasi esimesed inimesed Hiiumaal peatusid ehk kui vanad on kõige vanemad asulakohad Kõpu ja Ülendi külas.

---

5. Millest toitusid esimesed Hiiumaa saare asukad? Püstitage hüpotees ja põhjendage seda.

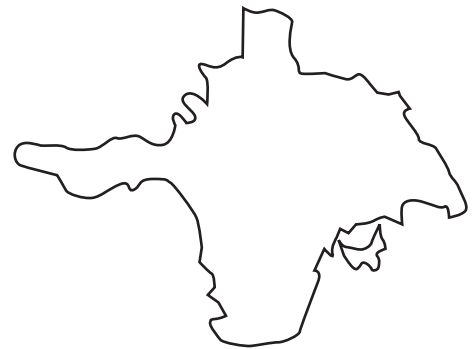
6. Tähistage kontuurkaardil numbrita Hiiumaa esimesed asulapaigad. Koostage tähistusi selgitav legend. Vajaduse korral kasutage Hiiumaa külade kaarti (2000).

---

7. Kõpu väikesaar ei olnud esimene saareke, mis tänapäevase Hiiumaa kohal merest kerkis. Otsige internetist, teatmeteostest või muudest trükiväljaannetest, mis saar ja millal asus Hiiumaa kohal varem.

---

8. Mille põhjal saavad teadlased väita, et esimesed inimesed saarel olid hülgekütid ning siin peatuti ainult hooajal?

---

9. Kuidas viitab asustuse paiknemine majandusviisi muutumisele? Põhjendage.

Ülendi küla ja Ülendi pärn

Kõrgessaare vallas asuvat Ülendit peetakse Hiiumaa vanimaks asustatud paigaks ning üheks vanemaks teadaolevaks asulakohaks kogu Eestis.

Arheoloogiliste uuringute kohaselt pärineb asula neoliitikumist, seal elati ajavaheajal 3995–4716 eKr. Arvatavasti kasutasid hülgekütid seda ajutise elupaigana. Ülendi asulakohalt on leitud ligi 500 savinõu- ning 4000 kiviesemekildu.

Ülendi külas Ülendi talu väravas kasvab põline Ülendi ohvipärn (Ülendi niinepuu, Ülendi lõhmus), mille kõrgus on tänapäeval 4,5 meetrit ja tüve ümbermõõt on 6 meetrit. Rahvas on seda puud pühaks pidanud ning uskunud, et kui puule ohverdada, võtab see vaevatult tema haigused. Minevikus oli tavaks siduda pärna külge seotud paelu ja nõõre. Näiteks olevat paisete puhul tulnud pigistada pärna külge seotud paela niikaua, kuni paised kadusid. Üks paljudest Ülendi ohvipärna kohta räägitud rahvajuttudest peab puu väga pähkliku koore põhjuseks just inimestelt ära võetud haigusi.

Ülendi pärn 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

Arvatavasti hakkas Ülendi pärn kasvama 14. sajandil. Tervendava puuna võis ta tuntuks saada 18. sajandil, kui Hiiumaad tabas suurem katkulaine (aastail 1710–1711) ning ikaldus ja näljahäda (aastail 1788–1789), mille ajal hakkasid inimesed oma hädades niinepuult abi otsima. Pärnaõisi on kasutatud rahvameditsiinis mujalgi kui Hiiumaal ning need aitavad tõepoolest leevendada mitmesuguseid külmetushaigusi, nagu köha ja nohu, ning alandavad palavikku.

1989. aasta 22. septembril pandi toime kuritegu – keegi tundmatu aetas puu õõnsusse kergesti süttivat materjali ning pani pärna põlema. Siiski hakkas põlenud tüvi mõne aja pärast taas noori võrseid välja ajama ning Hiiumaa viimaseid säilinud ohvipuid jäi alles. Hiiumaa hiiepuudest on tuntud veel Nõmba Kaibaldi mänd ja Tärkma ohvritamm.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 137–138.

RIHO SAARD, Hiiumaa ja hiidlased. Tallinn, 2009, lk 46.

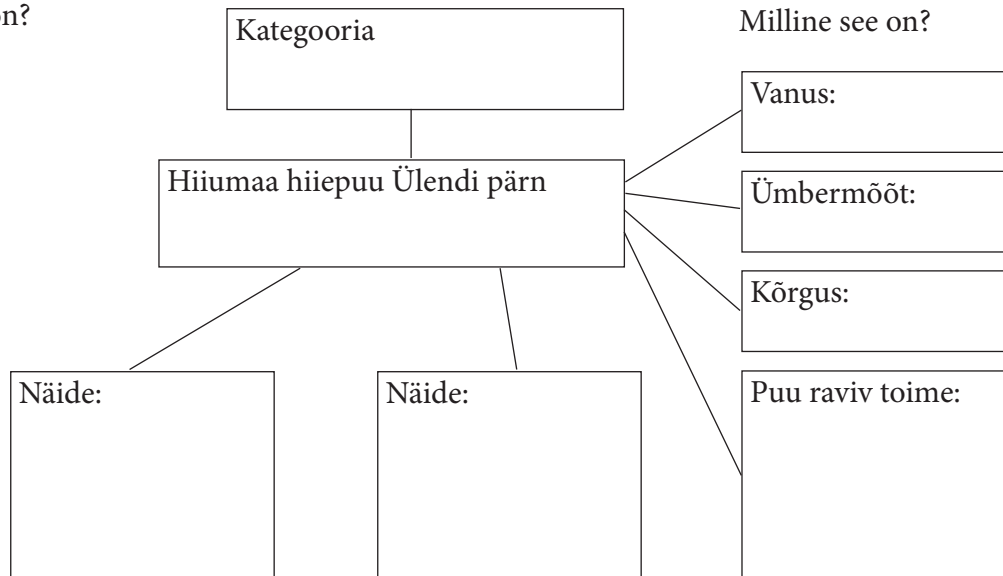
Rahvajutt Ülendi pärnast

Kõpu kubjas tahtnud mõisa teenijatüdrukut nuhelda. Tüdruk jooksnud pärna õõnsusse varjule. Kubjas pole teda sealt kätte saanud ning peksnud pärna, millest hakanudki puule pahad kasvama.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 138.

1. Koostage teabetekstile tuginedes Ülendi pärna kohta mõistekaart.

Mis see on?

Nimetage veel Hiiumaa hiiepuid.

Koostage Ülendi pärna kohta kokkuvõte, kasutades mõistekaardil olevat informatsiooni.

---

2. Luuletaja Ave Alavainu on kirjutanud luuletuses „Ohvripuu põlemine”: *Mul on meeletu janu, Ma põlen, ma põlen, ma põlen, Juba südames tuli teeb valu, Ma põlen, ma põlen, ma põlen.*

1) Mis sündmusest on luuletus inspireeritud?

---

2) Kellega või millega luuletaja end samastab?

---

3) Uurige internetist või teatmeteosest, kuidas on luuletaja Ave Alavainu seotud Hiiumaaga.

Pühalepa kirik

Hiiumaa vanim, Pühalepa kirik asub saare idaosas, mõni kilomeeter Heltermaa sadamast Suuremõisa poole.

Kui Hiiumaa 1254. aastal Saare-Lääne piiskopi ja Saksa ordu kõrgmeistri asehalduri lepinguga kaheks jaotati, jäi ordule saare ida- ja kaguosa, mille keskuseks kujunes Pühalepa. Tõenäoliselt oli praeguse kiriku kohal tol ajal puukirik. Varaseimad kirjalikud andmed Pühalepa kihelkonna kohta pärinevad aastast 1470, kui Liivi ordu dokumentides on nimetatud selle kihelkonna maadel elavaid rootslasi.

Muistendi järgi on kirik rajatud kohale, kus kasvas püha lepp ja rahvas käis oma jumalaid kummardamas. Pühalepa kivi-kirik ehitati 13. sajandil. See rajati gooti stiilis ning oli esialgu torni ja käärkambrita. Kirikul oli ühtlasi kaitsefunktsioon. Hiljem on pühakoda mitu korda ümber ehitatud. Näiteks sai kirik torni 1770. aastal. Suuremad ümberehitustööd tehti 19. sajandil pseudogooti stiilis. Nõukogude perioodil ladustati kirikus vilja. Tänapäeval haldab kirikuhoonet Eesti Evangeelne Luterlik Kirik ning seda on olulisel määral restaureeritud.

Kristliku traditsiooni järgi on Pühalepa kiriku kaitsepühak Püha Laurentius, kes hoidvat inimesi tuleõnnetuste eest ning keda peetakse vaeste ja õnnetute eestkostjaks. Eesti keskaegsetest kirikutest on Püha Laurentiuse kaitse all veel kaks: Kuusalu ja Nõo kirik.

Rahvasuu tunneb Pühalepat siiski rohkem kui Püha Anna kirikut. Püha Annat peetakse Kristuse vanaemaks ja sünnitajate kaitsepühakuks. Kirikust pärineb ka 15. sajandi Püha Anna altar, mis praegu on hoiul Eesti Kunstimuuseumis. Altaril oli kujutatud kolm põlvkonda: vanaema Anna, tema süles istuv neitsi Maarja, kes omakorda hoiab süles Kristust (viimase kuju on kaotsi läinud).

Pühalepa kirikus paikneb Eesti ainuke kiviskulptuurkantsel. Kirikuaias võib näha kaht rõngasristi, ainsaid, mis on Hiiu- ja Saaremaa kalmistuil säilinud.

Pühalepa kiriku kõrval on barokne hauakabel, kuhu maeti kunagi krahvinna Ebba Margaretha Stenbock (1704–1776), kelle vaarisale Jakob De la Gardie'le (1583–1652) kuulusid omal ajal kõik saare maad. Suuremõisa lossi ehitada lasknud krahvinna surnukeha olevat algselt paigutatud sarkofaagi mumifitseerituna, aga praegu on sarkofaag tühi.

Pühalepa kirik 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 34–41.

HELGI PÖLLO, Tuletorniring. Ehk veel üks võimalus tutvumiseks Hiiumaaga. Kärkla, 2004, lk 9–10.

SIRJE SIMSON, Pühalepa kirik: http://www.eelk.ee/h_puhalepa.html (25.01.2012).

1. Õpetaja valib teabetekstist 10–15 põhimõistet või märksõna ning kirjutab need tahvlile. Mõisted võivad olla nii varem õpitust tuttavad kui ka uued ja tundmatud, mis võivad teksti lugedes komistuskiviks osutada. Näiteks on teema „Pühalepa kirik Hiiumaal” märksõnad *Pühalepa, gooti stiil, pseudogooti stiil, Püha Laurentius, Püha Anna, rõngasrist, Liivi ordu, kivistantsel*. Õpetaja palub õpilastel valida vähemalt kaks märksõna ning kirjutada neid kasutades lause, mis võiks oletatavasti lugemisele tulevas tekstis sisalduda.

---

2. Õpetaja laseb ühel õpilasel oma lause ette lugeda ja kirjutab selle tahvlile nii, nagu õpilane ütles. Teine õpilane loeb ette järgmise lause, kus on kasutatud eelmistest erinevaid märksõnu. Jätkatakse seni, kuni kõik märksõnad on lausetes käsitletud. Õpetaja julgustab õpilasi oletama tundmatute mõistete tähendust ning koostama nendega lauseid.

---

3. Seejärel loevad õpilased tekstid läbi ja kontrollivad ennustuslausete täpsust. Iga lauset tuleks hinnata sellelt seisukohalt, kuivõrd tõene (tekstid toetavad ennustust) või vale (tekstid annavad märksõnale teistsuguse kasutuse) see on. Võib juhtuda, et tekstide põhjal ei saa ennustust ei tõeks ega valeks pidada.

4. Pärast seda püütakse ennustuslauseid muuta nii, et need oleksid tekstiga kooskõlas. Õpilased otsivad tekstidest välja kohad, kust saaks paranduste tegemiseks vajalikku teavet.

Käina kiriku varemed

Kui Hiiumaa 1254. aastal Saare-Lääne piiskopi ning Saksa ordu vahel kaheks jaotati, jäi piiskopile saare lõuna- ja lääneosa, mille keskuseks kujunes Käina, kus tänapäeval asuvad Püha Martini kiriku varemed.

Tõenäoliselt ehitati uude kirikukihelkonna keskusse juba 13. sajandi keskpaigas puidust pühakoda. Nii on 1972. aastal arvanud kunstiajaloolane Villem Raam, aga sellele viitavad ka rahapaku alusest leitud söestunud puidufragmentid ning 14.–15. sajandi mündid, millele satuti 1981. aastal kiriku pikihoonet puhastades ja konserveerides. Pühale Nicolausele pühendatud Käina puitkiriku kauaaegne olemasolu annab tunnistust, et piirkonna elanikud kirikule ohtu ei kujutanud ning paremini kaitstud kivikiriku järele vajadust ei olnud.

Käina kivikiriku ehitusisandaks ja patrooniks sai Saare-Lääne piiskop Johannes III Orges, kes valitses piiskopkonda aastail 1492–1515. Arhitektuuriliselt teeb kiriku eriliseks asjaolu, et torn on ehitatud koos pikihoonega, samas kui teistes Eesti kirikutes on torn küllalt hiline nähtus. Hilisgooti stiilis ehitatud ühelööviline saalkirik pühendati Pühale Martinile ning on läänesaarte noorim ja omapäraneim. 1522. aastal piiskop Johannes Kyveli kirikukatsumise ajal paiknesid kirikus pealtari kõrval ka altariid Neitsi Maarjale, Pühale Nicolausele ja Pühale Antoniusele.

Vajumise tagajärjel tekkivate kahjustuste vältimiseks toestati viirsavile rajatud kiriku idamüüri 1660. aastail massiivsete tugipiilarite ehk kontraforssidega. 17. sajandi keskpaigaks oli Käina kirikust saanud suurima maaomandiga maakirik Eestis.

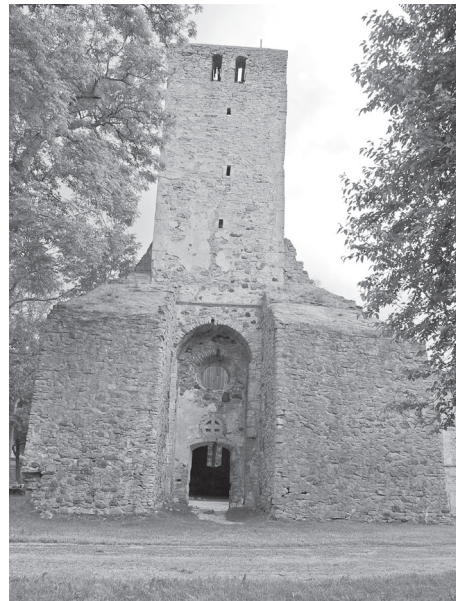
Aja jooksul jäi pühakoda kogudusele väikeseks, mistõttu kirik aastail 1859–1860 põhjalikult ümber ehitati: lõunasein lammutati ja lõunaküljele lisati avar laiendus, altar tõsteti aga ümber põhjaseina, millega muudeti jumalakoja tavapärasest orienteeritust ilmakaartele. Käina kiriku põhja-lõunasuunaline põhiplaan on Baltikumis ainulaadne.

19. sajandi lõpus paigutati Käina kirikusse helilooja Rudolf Tobiase (1873–1918) isa, köster Johannes Tobiase valmistatud orel.

1930. aasta 7. septembril õnnistati Käina kirikus Kaitseliidu Lääne maleva Hiiumaa malevkonna lipp.

1941. aasta 14. oktoobril tabas kirikut Saksa süütepomm, mis läbi kooriruumi lae kukkudes põletas hoone varemeiks; hävis ka enamik kunstiväärtusi. Tänapäeval on säilinust kunstimälestisena kaitse all mitu hauaplaati ja rõngasrist (päikeserist) tornialuse ukse kohal.

Kuigi Käina kirik on praegugi varemeis, sai selle kooriruum 2004. aastal uue katuse. Käina koguduse tellimusel on valminud varemete konserveerimise ja osalise rekonstrueerimise projekt, et säilinud väärtusi paremini eksponeerida ning anda endisele suursugusele hoonele rohkemat kasutust vabaõhukontserdisaalina.

Käina Püha Martini kiriku varemed 2011. aastal. Foto: Kristel Rosenthal

EESTI ARHITEKTUUR. 2. Üldtoim VILLEM RAAM. Tallinn, 1996, lk 92.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 188.

Kultuurimälestiste riiklik register: <http://register.muinas.ee/> (25.01.2012).

RIHO SAARD, Hiiumaa ja hiidlased – usutuultest tormatud ja piiratud. Tallinn, 2009, lk 28–29, 82–85, 183–185.

1. Seletage järgmisi mõisteid.

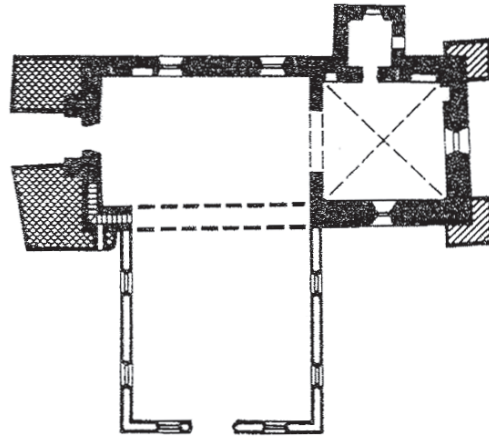
pikihoone – _____

koor – _____

käärkamber – _____

apsiid – _____

kontraforss – _____

Käina Martini kirik

Joonis pärineb V. Raami toimetatud Eesti Arhitektuur 2, Tallinn 1996, lk 92

2. Märkige plaanile numbreid ja värve kasutades:

- ilmakaared;
- kiriku hooneosad: algne pikihoone, koor, käärkamber, apsiid, torn;
- tavapärase peaaltari asukoht punase poolkaarena,
- altari asukoht Käina kirikus pärast 19. sajandi ümberehitusi;
- tornitrepp;
- idaseina toestavad kontraforsid.

Koostage selgitav legend.

---

3. Millele tuginedes on ajaloolased väitnud, et enne kivikiriku rajamist oli Käinas samas paigas puitkirik?

Kõpu tuletorn

Kõpu poolsaarel Mägipe külas asuv 36 meetri kõrgune Kõpu tuletorn on vanim Eestis. Tuletorni esialgne nimi oli Dagerort (rootsi *dag* – päeva, *ort* – koht/poolsaar). Majaka tipust paistab binokliga ära Hiiu madal ehk Suurrahu ehk Näckmansgrund, mis on olnud kurikulus sagedaste laevahukkude tõttu.

Kuna hansakaupmehed kurtsid 15. sajandi lõpul laevade kadumise üle Läänemerel, hakkas Tallinna raad Hansa Liidu toetusel taotlema Saare-Lääne piiskopilt luba ehitada majakas. Luba tuli oodata kaua, sest toonase tava kohaselt sai hukkunud laeva laadungi või randa uhutud vara endale ranna omanik. Sestap polnud piiskop kuigivõrd huvitatud ettevõtmisest, mis töötas talle kahjumit põhjustada.

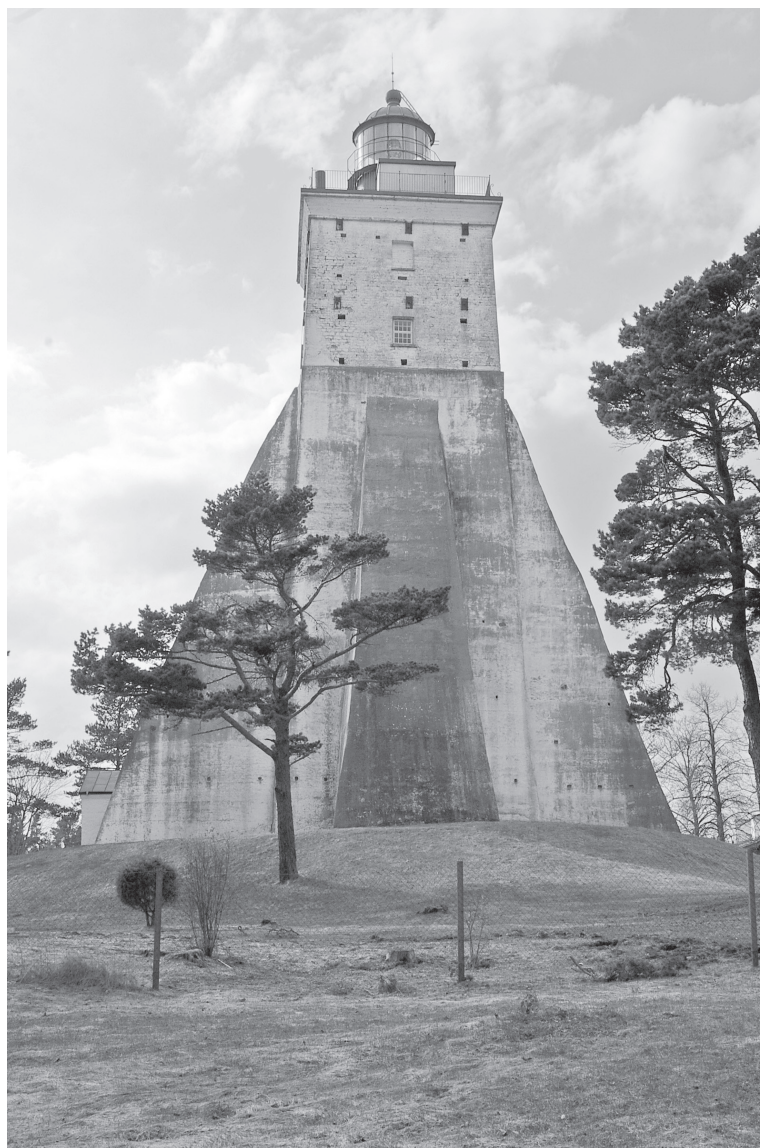
Tuletorni hakati ehitama 16. sajandi esimesel kümnendil, arvatavasti 1504. aasta paiku. Majaka asukohaks sai Hiiumaa kõrgeim kungas – Andrusmäe seljandik, tänapäeval Tornimägi. Sõdade, katku ning nälja-aastate tõttu majaka ehitamine venis. Suuremad ehitustööd jäid ajavahemikku 1514–1519, mil teiste ametimeeste kõrval tegutses ehitusplatsil korraga 15 kiviraidurit.

1531. aastaks sai esialgne kivitorn enam-vähem valmis ja torni tipus hakati päeval põletama märgutuld. Päris tuletorniks võib Kõput pidada siiski alles 17. sajandi keskpaigast, mil torn ehitati veelgi kõrgemaks ning selle tipus hakati tuld tegema ka öösi. Alates 1805. aastast hakati puude asemel põletama õli, 1854. aastast petrooleumi ning 1940. aastal läks tuletorn üle elektritoitele.

1988. aastal muutus tuletorn varisemisohtlikuks, kuna aastakümne alguses oli ehitist valgendatud värvikihiga, mis ei lasknud õhku läbi. Majakale valati seejärel ümber tugev raudbetoonist särk, mis säilitas ehitise ajaloolise välimuse.

IGOR ALEKSEJEV, Eesti tuletornid. Tallinn, 2003, lk 74–77.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 131–135.

Kõpu tuletorn 2011. aastal

Foto: Kristel Rosenthal

1. Vastake küsimustele, tuginedes teabetekstile ja oma teadmistele.

1) Mis oli Kõpu tuletorni esialgne nimetus?

---

2) Miks võis Kõpu tuletorni nimi olla algselt rootsipärane?

---

3) Meenutage, mis oli Hansa Liit. Miks võis Hansa Liit olla huvitatud Kõpu tuletorni rajamisest?

---

4) Kuidas valgustati tuletorni erinevatel perioodidel?

---

5) Miks ei tahtnud Saare-Lääne piiskopid tuletorni rajamiseks esialgu luba anda?

---

2. Üks naljalugu räägib järgmist: „Kord läinud mandrimees Hiiumaale ja küsinud, kust kaarti saab. Hiiumaa mees olevat ta Kõpu tuletorni saatnud. Mees ronis torni otsa ja küsis, kus see kaart siis on. Hiidlane vastanud: „Vaata oma ümber ja nääd. Siit nääd keik kõrtsid ee.””

(Hiiu naljalood. Koost JAANUS KÕRV. Haapsalu, 2007.)

Mida see naljalugu võiks tähendada?

---

3. Kodu-uurija Endel Priidel on kirjutanud: „Hädaohus meremees, kalur või hülgekütt otsis hoolega Kõpu tuletorni päästvat valgusetäppi, et selle järgi õiget suunda võtta. Merel ekslev inimene kartis, et võib järsku Suurrahule sattuda. Kõpu tuletornist üksi oli vähe, et tagada hädaohutut liiklust selles Läänemere osas. Suurrahul hukkus ikkagi laevu. Hiidlane rääkis, et siin elutsevat õel merevaim suure musta koera näol. Tormi tulekul hakkavat merekoer ulguma, mis tihti olevat kuulda tormimühinas. Koera ulgumine meelitavatki laevu lähemale ja saatvat inimhinged hukatusse.”

(ENDEL PRIIDEL, Kirjanduslik Hiiumaa. Tallinn, 1972, lk 97.)

1) Mida räägib hiidlaste rahvajutt Suurrahu kohta?

---

2) Miks oli Suurrahu hiidlastele tähtis paik?

Suuremõisa mõis

Suuremõisa mõis 2011. aastal. Foto: Kristel Rosenthal

Esimene kirjalik teade Suuremõisa mõisa kohta pärineb 16. sajandi teisest poolest, siis kandis see veel Pühalepa nime. Tol ajal oli tegemist ordu ametimõisaga, kus resideeris ordufoogt või tema esindaja.

Kui Hiiumaa läks Rootsi võimu alla, jäi mõis Rootsi kuninga valdusse. 1620. aastal andis kuningas mõisa ja suurema osa Hiiu saarest hallata Jakob De la Gardie'le (1583–1652) ning alates 1624. aastast sai see De la Gardie' omandiks. Soodsa asukoha tõttu muutis De la Gardie mõisa oma Hiiumaa valduste keskuseks ja nimetas 1633. aastal Suuremõisaks (saksa *Grossenhof*).

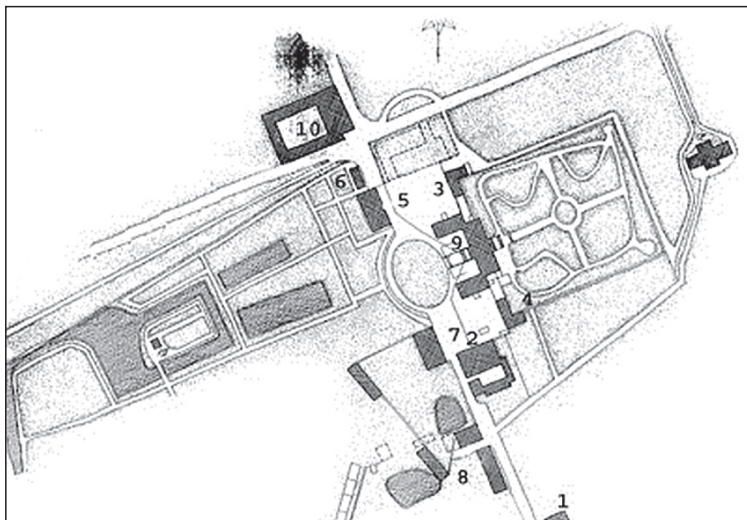
De la Gardie' perekonna käes oli Suuremõisa 1691. aastani, mil see tagastati reduktsiooni ajal Rootsi kuningale. Põhjasõja (1700–1721) järel läks Suuremõisa (nagu teisedki Rootsi riigimõisad) Vene kroonile. Tegelikult majandasid ja haldasid mõisa alates 1691. aastast rentnikud.

1755. aastal tagastati mõis pikkade vaidluste järel Axel Julius De la Gardie' (1637–1710) pojatütrelle, lehestunud Ebba Margaretha von Stenbockile (1704–1776). Vana ühekorruselise hoone lammutamist ning uue barokklossi ehitust alustati samal aastal. Kahekorruline mansardkatusega hoone valmis 1760. aastal, ühekorruselised tiibhooned kaksteist aastat hiljem.

Pärast Ebba Margaretha surma jäi mõis tema pojale Jakob Pontus Stenbockile (1744–1824), kelle pillav eluviis ta suurtesse võlgadesse viis. Nende võlgade kattena läks Suuremõisa 1796. aastal Kõrgessaare omanikule Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternbergile (1744–1811). Kuni mõisate võõrandamiseni 1919. aastal kuuluski Suuremõisa Ungern-Sternbergide suguvõsale.

Suuremõisa härrastemajas on 64 ruumi. Mõisahärra toad asetsesid hoone esimesel korrusel paraadtrepist paremal, mõisaproua omad aga vasakul, pargipoolsel küljel. Teisel korrusel olid võõrastetoad, saali kõrval salongid, saalist paremal laste, ammede ja guvernantide toad. Keldrisse jäid mõisateenijate töö- ja eluruumid – hiilgeaegadel olevat Suuremõisas olnud 33 teenijat. Tiibhoonetes elasid valitseja ja kirjutaja. Praegune lossi sisearhitektuur pärineb 20. sajandi algusest.

Lossi ümbritses 32 korrapäraselt paigutatud kõrvalhoonet ja kolmeosaline park. Mõisahoone ehituse ajal 18. sajandil oli parkide kujundamisel valdav Prantsuse stiil, mida iseloomustavad korrapärased hekid ja teed. Neid võib praegu näha lossi taha jäävas pargiosas. Põhiosa pargist asub lossi esiküljel, ulatudes jõeni. Kolmas osa ehk ratsutamispark kulgeb jõe äärt pidi kuni jõesuuni.

Väljavõte 1824. aasta ajaloolisest plaanist, mõõtkava 1:1500, koopia Hiiumaa Muuseumis.

kastell-laut, jääkelder, ait, sepikoda, viinaköök, ait, härrastemaja, hobuse-tall, mõisateenijate maja, tallmeistri-maja

1. Kaardil on tänapäeval allesolevad hooned tähistatud numbritega. Kaardi kõrval on hoonete loend. Leidke igale numbrile vaste ja selgitage, mis funktsiooni vastav hoone mõisa ajal täitis.

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____
- 5) _____
- 6) _____
- 7) _____
- 8) _____
- 9) _____
- 10) _____

2. Kujutlege, et olete mõisateenija 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel poolel. Iseloomustage elu mõisas naaberküla talumehele. Kirjutage mõisaelu eri aspektidest. Jutustuse elavdamiseks võite kasutada väljamõeldud tegelaskujusid.

Abistavad märksõnad: teotöö, viljakaubandus, manufaktuurid, kubjas, mõisavalitseja, abitegu, ihunuhtlus, mõisateenijaskond, härraste perekond.

Suursadam

16. sajandi teisel poolel hoogustus kogu Euroopas manufaktuuride ehk väikeste käsitöenduslike ettevõtete rajamine. Hiiumaal olid selle arengu esimesed märgid lubjaahi ja sadamasild, mille ehitas Sääre külassee Hans Wachtmeister (1520–1590) 16. sajandi viimastel kümnenditel.

Lupja oli Hiiumaal põletatud juba varasematelgi aegadel, kuid lubjaahju ja sadamasilla üheaegne rajamine viitab lubja tootmise intensiivistumisele. 1651. aasta paiku

töötas Suursadamas juba neli Suuremõisa De la Gardie'ele kuulunud lubjaahju. Lupja veeti Hiiumaalt Stockholm, Riiga, Tallinna, Pärnusse ja Haapsallu ning väikeses mahus ka Soome.

1679. aastal rentis De la Gardie Hiiumaa mõisad Erasmus Jacobson Bloedyselile, kes rajas järgneval kümnendil Suursadamasse laevaehitusettevõtte koos seppapaja, köiepunumistökoja ning muu vajalikuga.

17. sajandi jooksul kujunes Suursadamast Hiiumaa tähtsamaid sisse- ja väljaveosadamaid, kus olulisel kohal oli teraviljakaubandus.

Tähtis kaubasadam oli Suursadam ka 18. sajandil, kuigi Põhjasõja (1700–1721) järel olud muutusid. Teadaolevalt töötasid sajandi teise kümnendi lõpul küll veel Suursadama lubjaahjud, aga et Tallinna ja Paldiski ehitustöödeks veeti saarelt välja rohkelt metsamaterjali, nappis lubjapõletuseks puitu ning Erasmus Jacobsseni laevaellingut ei taastatud.

1796. aastal omandas Suuremõisa ja ühtlasi Suursadama Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg (1744–1811). Sadamasse koondus sestpeale kogu Ungern-Sternbergi viljakaubandus ning taastati laevaehitusettevõtte. Kuigi enamasti kutsusid mõisnikud laevaehitusmeistri kaugemalt (nt Hollandist või Saksamaalt), töötasid Suursadamas ka kohalikud laevapusepad.

Ungern-Sternberg oli vaadetelt oma ajast ees olev mees, kes uute majandamisvõtetega (mõisamajandamine uutel alustel, tööstusettevõtete rajamine ning kaubalaevanduse ja merekaubanduse arendamine) tõstis Hiiumaa majandus- ja kaubanduselu 18. ning 19. sajandi vahetusel uuele tasemele.

Arvatavasti 18. sajandist pärit sadamaait Suursadamas 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

TEELE SAAR, Hiiumaa kaubandus. Käsikiri autori valduses, lk 2–3, 5–7.

TEELE SAAR, Hiiumaa merendus. Käsikiri autori valduses, lk 8, 21.

1. Uurige kirjandusest ja internetist esimeste manufaktuuride rajamise kohta Euroopas. Tooge Suursadama laevaehitusevõtte juures esile esimestele manufaktuuridele iseloomulikud jooned.

---

2. Iseloomustage märksõnade kaudu Suursadamat eri perioodidel. Milline periood oli teie arvates Suursadama ajaloos kõige edukam? Põhjendage oma arvamust.

	17. sajandi teine pool	18. sajandi esimene pool	18. sajandi lõpp ja 19. sajandi algus
Kaubaveod			
Laevaehitus			

Edukam periood: _____

Põhjendus: _____

Hüti klaasikoda

Suurim tööstusettevõtte 17. sajandi Hiiumaal oli kahtlemata Hüti klaasikoda (rootsi *Glashytta*, saksa *Glashütte*), mis paiknes praegusel Käina-Kõrgessaare-Puski teeristil. Võõrapärasest nimetusest tuleneb ka praegune Hüti küla nimi.

Klaasitootmise ettevõtte rajas Hiiumaale Rootsi väepealik ja Eestimaa kindralkuberner ning Tallinna asehaldur Jakob De la Gardie (1583–1652), kes arendas mitmel pool hoogsat ehitustegevust ja vajas seejuures suurel hulgal aknaklaasi. Kohalikul said määravaks asukoht Tallinna ja Stockholmi vahel, meretranspordi võimalus ning Hiiumaa keskosas kasvavad paksud metsad, kust sai küttematerjali, samuti läheduses leiduvad peenikese valge liiva varud. Kindlasti ei olnud vähetähtis ka odava (abi)tööjõu olemasolu. Töölisi oli klaasikojas hiilgeajal 30–35, aga sundkorras tegid klaasiahjude juures abitöid ka kohalikud talupojad.

Esimese klaasiahju ehitas Hessenist pärit klaasimeister Jost Wentzell 1628. aastal. Tema juhatuse all sulatati klaasi kuni aastani 1632. Uus meister olevat saabunud Hütiti 1634. aastal Rootsist – Saksaa-Hollandi päritolu Pauell Gauwkunkell töötas Hütis kuni aastateni 1647–1648. Alates aastast 1649 oli meistriks taas Rootsist saabunud Jürgen Kelpien, kes ehitas koguni kolm väikest klaasiahju. Viimase teadaoleva klaasimeistrina tuli Hiiumaale 1651. aastal Saksa päritolu Wilhelm Breidensstein (ka Breytenstein, Breitenstein), kes kirjutanud 1655. aastal palvekirja Tallinna raele ning pakunud oma teeneid põhjendusega, et pahatahtlikud inimesed on teda härraste silmis maha teinud ning ta peab oma töö Hiiumaal lõpetama. Tootmine jätkus vähesel määral siiski kuni aastani 1664. Selleks ajaks isa valdused pärinud Axel Julius de la Gardie (1637–1710) loobus tootmisest tulu vähesuse tõttu. Turuolud olid muutunud, sest Rootsist alustas tööd mitu konkureerivat ettevõtet, ning ka Vene turult ei saadud piisavalt sissetulekut. Osa tooteid jäi lihtsalt ladudesse seisma.

Hüti klaasikoja tähtsaim toode oli aknaklaas. Peale selle toodeti kõikvõimalikke pudeleid alates tillukestest rohpudelitest kuni kolmetoobiste viinapudeliteni, laboratooriumikolbe, destilleerimisnõusid, kausse, toose, purke ja lauanõusid, nagu kanne, veinipeekreid, viina- ja õlleklaase ning isegi röömereid (klaasniidist keritud pasunakujulise jalaga luksuslikke veinipokaale). Kasutusel oli ka 16. ja 17. sajandi uus kaunistustehnika – rillimine, mis andis erakordselt ilusa väljanägemise just värvusetust klaasist toodetele.

Hüti klaasikojas segunesid mitme Euroopa piirkonna – Saksamaa, Madalmaade, Rootsi – kuumtöötamise traditsioonid. Nii loodi Hiiumaal täiesti omapäraseid nn hütiklaasid – nuppude ja spiraalse klaasniidiga koonilised veinipeekrid ning eenduva pöidlatoega veinikann (autor oli klaasimeister Pauell Gauwkunkell). 36aastase tegutsemisaja vältel suudeti Hütis puhuda üle seitsmekümne eri nimetusega klaastoote.

Hüti klaasikojas segunesid mitme Euroopa piirkonna – Saksamaa, Madalmaade, Rootsi – kuumtöötamise traditsioonid. Nii loodi Hiiumaal täiesti omapäraseid nn hütiklaasid – nuppude ja spiraalse klaasniidiga koonilised veinipeekrid ning eenduva pöidlatoega veinikann (autor oli klaasimeister Pauell Gauwkunkell). 36aastase tegutsemisaja vältel suudeti Hütis puhuda üle seitsmekümne eri nimetusega klaastoote.

Hüti klaasikoja toodangu tänapäevane jäljendus Hiiumaa muuseumis 2011. aastal. Foto: Kristel Rosenthal

1. Mida on Hiiumaal toodetud? Põhjendage, miks.

Tooted: _____
_____

Põhjendus: _____
_____
_____

2. Loetlege, millised Hiiumaa piirkonnad on olnud seotud laevaehitusega.

_____

3. Kuidas on Hiiumaa Rootsi-aegse tootmise ajalooga seotud Erasmus Jacobson Bloedysel ja Jakob De la Gardie? Uurige lisaks internetist või teabekirjandusest.

Erasmus Jacobson Bloedysel – _____
_____

Jakob De la Gardie – _____
_____

4. Leidke Hiiumaa kaardilt loetletud paigad. Selgitage, milles seisnes nende tähtsus ajal, mil Hiiumaa kuulus Rootsi riigi valitsuse alla.

Hüti – _____

Salinõmme – _____

Suursadam – _____

Orjaku – _____

Kõrgessaare – _____

5. Mis vajadustest tingituna tekkis Hiiumaale Rootsi ajal mitu tootmisettevõtet?

_____

6. Miks on eri ettevõtete tegutsemisega seotud välismaalased, mitte aga hiidlased?

_____

7. Otsige teatmeteostest või internetist seletused järgmistele mõistetele.

röömer – _____

rillimine – _____

elling – _____

toop – _____

Ristimägi

Kärblast neli kilomeetrit Kõrgessaare pool asuv Ristimägi on liivane künklik ala, kuhu külastajatel on kombeks jätta käepärasest materjalist meisterdatud rist. Nii sugune traditsioon on seotud 1781. aastal saarelt lahkuma sunnitud Reigi kihelkonna rootslastega.

Esimesed andmed Hiiu- maale jõudnud rootslaste ehk Hiiumaa rannarootslaste kohta pärinevad 13. sajandist, nende peamine sisse- ränd jääb siiski sajand hilise- masse aega.

Vaade Ristimäele 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

Kui Vene keisririik pärast Põhjasõda (1700–1721) riigimõisad Hiiu maal uuesti eravaldusse andis, ütles krahv Karl Magnus Stenbock (1725–1798) Reigi kihelkonnas oma maadel elavatele rootslastele koha üles, kuna need ei suutnud täita esitatud renditingimusi. Vene keisrinna Katariina II kirjutas seejärel alla ukaasile asustada maata jäänud Reigi rootslased ümber Lõuna-Ukrainasse.

Ristimäel pidasid väljasaadetavad 20. augustil 1781. aastal viimase jumalateenistuse. Tehti ka esimene rist, mille juures tollaegne kirikuõpetaja Carl Forsmann (Reigi pastor aastail 1775–1812) piiblit luges. Arvatavasti pandi püsti väiksemaidki riste. Kokku lahkus saarelt toona umbes 1200–1300 inimest, kellest üle 250 olid lapsed. 1782. aasta mais jõudis Lõuna-Ukrainasse veidi üle poole teele asunud rannarootslastest, ülejäänud olid teekonnal hukkunud.

Esialgu olnud Ristimägi paik, kuhu saarelt lahkuvad inimesed tulid ristimärke tegema. Tänapäevaks on komme teisenenud ning riste meisterdavad kõik soovijad.

20. augustil 1991 avasid hiiurootslaste järeltulijad Ristimäel väikese mälestuskivi, millega tähistati väljarände 210. aastapäeva.

Legend Ristimäest

Legend jutustab Ristimäe kohta aga hoopis teistsuguse loo, mis on seotud kahe pulmaseltskonnaga.

Kord kohtunud kojusõidul kaks pulmarongi – ühes eestikeelne, teises rootsikeelne noorpaar. Tee oli kitsas, kuid kumbki pulmarong ei soovinud teisele teed anda. Puhkes tüli, mille käigus sai ühest paarist surma peigmees, teisest pruut. Ellujäänud aga abiellusid pärast omavahel ja elasid õnnelikult elupäevade lõpuni.

Selle sündmuse mälestuseks ja ka omaenese õnne nimel ongi sobilik Ristimäele üks rist teha.

ENDEL PRIIDEL, Kirjanduslik Hiiumaa. Tallinn, 1972, lk 106–107.

HELGI PÖLLO, Tuletorniring. Ehk veel üks võimalus tutvumiseks Hiiumaaga. Kärkla, 2004, lk 18–19.

Täitke teabeteksti lugedes tabel. Kasutage lisalehte.

Informatsiooni kategooriad	T (Tean)	T (Tahan teada)	S (Sain teada)
Rannarootslased Eestis			
Hiiurootslased			
Katariina II			
Ristid Ristimäel			

1. Õpetaja palub õpilastel öelda, mida nad käsitletava teema kohta teavad või arvavad teadvat. Saadud vastused pannakse kirja tabeli esimesse lahtrisse T – tean.
2. Teadmiste jagamise ajal tekkinud küsimused kirjutatakse tabeli keskmisesse lahtrisse T – tahan teada, nt Kus ja millal olid suuremad rannarootslased kogukonnad Eestis? Kuidas on Hiiumaa rannarootslaste saatusega seotud Katariina II?
3. Õpetaja juhendab õpilasi oma teadmisi ja küsimusi kategooriatesse liigitama. Õpetaja palub õpilastel lugeda teksti ja otsida teavet, mis aitab vastata küsimustele, mida nad olid esitanud, ning parandada teemast arusaamist.
4. Kui õpilased on lugemise lõpetanud, juhivad õpetaja nende tähelepanu kolmandale lahtrile S – sain teada. Õpilastel palutakse öelda uus teave, mis nad lugemise ajal leidsid, ning see tabelisse kirjutada. Tublimad õpilased suudavad uut infot tabelisse kanda iseseisvalt, kuid enamik vajab teabe korrastamisel juhendamist.
5. Kui TTS-tabel on valmis, võib selle põhjal koostada mõistekaardi, mis koondab kõigi kategooriate all oleva teabe. Mõistekaardi võib koostada ühiselt või individuaalselt. Nii on teave korrastatud selliselt, et õpilased saaksid seda kasutada kirjutamisülesande täitmiseks või mõneks muuks tegevuseks. Küsimused lahtris T (tahan teada), millele tunnis loetud tekstidest vastuseid ei saadud, on iseseisva uurimistöö või edasiste projektide aluseks.

Mihkli talumuuseum

Vaade Mihkli talu rehielamule (paremal) 2011. aasta suvel
Foto: Kristel Rosenthal

Mihkli talumuuseum asub kenas männitukas Tahkuna poolsaarel Malvaste külas. Enne Eesti Vabariigi maareformi olid Hiiumaa talud enamasti renditalud, nende hulgas ka Mihkli.

Hiiumaale omaselt on Mihkli talu õuel mitu ehitist – elumaja (aastast 1843); eriotstarbelised aidad: toiduait (1860) ning riide- ja viljaait (1871), ait (1836); küün (1849), laut (1890), hobusetall (1920) ja suitsusaun-paargu (1915). Peaaegu kõik Mihkli talu hooned iseloomustavad hästi Põhja-Hiiumaa taluarhitektuuri.

Lähtudes rehielamute jaotusest põhja- ja lõunatüübiks, esindab Mihkli talu rehielamu pigem lõunatüüpi, mida esinebki rohkem Hiiumaal, ent ka Lõuna-Saaremaal, Lõuna- ja Kagu-Eestis ning Põhja-Läti aladel. Seda tüüpi rehielamus on rehetuba ja rehealune ühekõrgused ja -laiused. Mihkli talu rehetool ei ole välisust, mis on tunnuslik Hiiumaa rehielamutele.

Elamu on algselt olnud kolmeosaline: rehetuba, millest vasakule jäi rehealune ja paremale hoone ehk ahjuta kamber, mida talviti kasutati panipaigana ja suviti magamisruumina. 1897. aastal ehitati maja ümber: hoone kõrvale tehti pliidi, leivaahju ja soemüüri avar eluruum, mis aja jooksul jaotati väiksemateks kambriteks.

1820. aastail asus Mihkli tallu elama perekond Simmer. Esimene peremees, kelleks oli Kidaste külast pärit Laasi Pendi poeg Paavel (sündinud 1799), on ehitanud ka esimesed praeguseni säilinud ehitised (ait-vankrikuur-küün ja rehemaja).

1930. aastail pidasid talu kaks venda, Johannes ja Joosep Simmer. Joosep jäi ühtlasi talu viimaseks peremeheks kuni oma surmani 1987. aastal.

Alates 1997. aastast on Mihkli talu Hiiumaa muuseumi valduses. 2002. aasta suvel toimusid Mihkli talus telesaate „Farm” võtted.

Vastake küsimustele, tuginedes infomaterjali tekstile ja oma teadmistele ning muuseumi kohta saadud infole.

1. Millal toimus talude päriksostmine Eesti- ja Liivimaal?

---

2. Mis võis olla põhjus, et enne maareformi olid talud Hiiu saarel enamasti renditalud?

---

3. Seletage maareformi mõistet.

---

4. Mis on rehielamu?

---

5. Mis oli iseloomulik Hiiumaa rehielamule?

---

6. Mis on suitsusaun?

---

7. Milliseid hooneid märkate Mihkli taluõuel? Seletage nende hoonete funktsiooni omaaegses talus.

---

8. Mis ajast alates on Mihkli talu Hiiumaa muuseumi kasutuses?

---

9. Kujutage ennast 19. sajandi Mihkli talu peremeheks või perenaiseks. Kirjeldage, milline võis olla teie argipäev.

Kärdla kalevivabrik

Eesti kolme suurema villatöötlemisvabriku hulka kuulunud Kärdla kalevivabriku asutas 1829. aastal Partsi mõisnik Peter Ludwig Konstantin Ungern-Sternberg (1779–1836) koos oma venna Heinrich Georg Eduardiga (1782–1861). Algukses töötas see manufaktuurina Suuremõisa lossisaalis ja kõrvalhoonetes, aga 1830. aastal viidi tootmine üle Kärdlasse, kus hooned paiknesid praeguse Vabaduse tänava lõpus Vabrikuväljaku ümber. Meistrid palgati välismaalt, töotajateks said äsja pärisorjusest vabanenud talupojad, kes pärinesid põhiliselt Konstantin Ungern-Sternbergi Hiiumaa, kuid ka mandri mõisatest. Tol ajal töötasid vabrikus ka lapsed, isegi 8- ja 9-aastased. Vabriku algaastail oli töotajaid 210, aastaks 1880 juba 700. Kärdlas oli siis 2000 elanikku.

Kärdla kalevivabriku makett Hiiumaa Muuseumis 2011. aastal
Maketi autor: Eero Ehala
Foto: Kristel Rosenthal

1835. aastal Kärdla vabrikut juhtima hakanud Robert Eginhard von Ungern-Sternberg (1813–1898), kes oli tollal kõigest 22aastane, viis ettevõtte kõrgele järjele. Tööliste kohtlemine vabrikus jättis siiski soovida, samuti ei makstud neile kuigi suurt palka. Eksimuste eest karistati sageli ihunuhtlusega.

Samal ajal kujunes Kärdlast asula, kus olid hoolitsetud tänavad ja tööliste majad. Robert von Ungern-Sternbergi eestvõttel hakati tööliste majaehituseks laenu andma, kinnistades nad sellega ühtlasi vabriku külge. Maja tohtis edasi müüa ainult vabrikutöölisele. Ajapikku kujunesid Kärdlas töölisdünastiad ning vabrikus töötas korraga mitu põlvkonda.

19. sajandil oli käibel vabrikuraha, mida nimetati klubiks. Selle eest sai kaupa osta vabrikupoest ja -kõrtsist, ent ka kaupmeestelt, kellel olid vabrikuga sidemed. Klubides maksti tööliste ka palka.

Kalev (villane riie) tehti Kärdlas valmis otsast lõpuni. Vill tuli kohale tuua, pesta, lahti kista, kraasida, heietada ning lõngaks kedrata. Lõng kääriti kokku, liimitati ja viidi kangrulle, kes telgedel kanga kudus. Valmisriide vaatasid üle ülemused. Pärast seda läks riie nopimajja, kus kõrvaldati kudumise ajal kokku seotud lõngasõlmed. Seejärel sai kalev läike peale, värviti, pesti ja kuivatati ning saadeti schäärsaali, kus anti viimane lihv. Valmiskaubaks oli ülikonna-, kleidi- või mantliriie, vooditekid ja suurrätid.

Tänu vabrikule kujunes Kärdlast töölisasula, millele 1938. aastal anti linna staatus. Kärdla kalevivabrik hävis 1941. aastal sõjakeerises.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 72.

Mälestusi Kärdla Kalevivabrikust. Kärdla, 2003, lk 93–94.

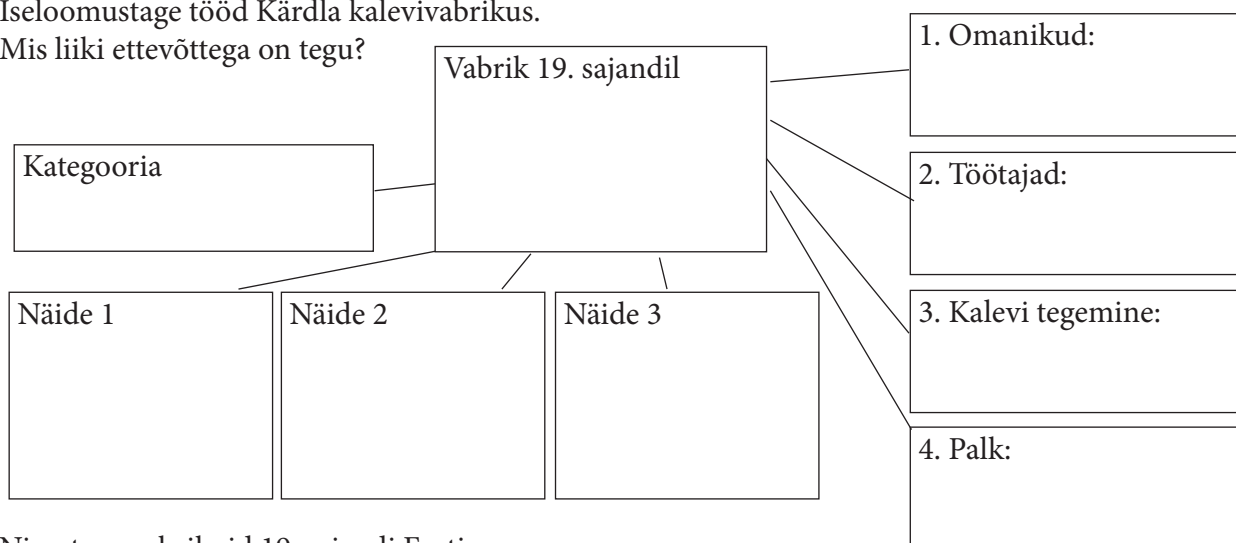
TIIA PAUSKA, Kärdla – hiidlaste linn. Tallinn, 1988, lk 21.

ENDEL PRIIDEL, Kirjanduslik Hiiumaa. Tallinn, 1972, lk 111–112.

1. Koostage mõistekaart 19. sajandi vabriku kohta, tuginedes oma teadmistele ja infotekstile.

Iseloomustage tööd Kärdla kalevivabrikus.

Mis liiki ettevõttega on tegu?

Nimetage vabrikuid 19. sajandi Eestis.

Koostage üldistav seletus 19. sajandi vabriku kohta.

2. Vastake küsimustele Kärdla kalevivabriku kohta.

1) Kus ja kuidas sai Kärdla kalevivabrik alguse?

Kus? _____

Kuidas? _____

2) Kalevivabrik on jätnud oma jälje hiidlaste mälestustesse. Alice Aaslepp meenutab: „Minu vanaema rääkis sellest, et vabrik ostis vanasti kokku uriini. Sellega värviti ja saadi sinist. Ei tea, mitu kopikat selle eest sai. See oli eelmisel sajandil tsariajal. Vanaema jutustas ühest perekonnast. Mees uppus ära, naine jäi kuue lapsega. Maja oli poole ehitamisega. Naine rääkis: Ma korjasin oma lapsed kokku ja mul oli siis tünn ukse ees. Kui viis vähevankriga tünni ära, sai leivarahha.”

(Mälestusi Kärdla Kalevivabrikust. Kärdla, 2003, lk 17.)

3) Milleks kasutati vabrikus uriini?

4) Kirjeldage, kuidas mäletatakse vabriku üht omanikku Robert von Ungern-Sternbergi.

5. Lisaõppeülesandeid Kärdla kalevivabriku kohta leiate Hiiumaa Muuseumi koduleht <http://www.muuseum.hiiumaa.ee/index.php?page=muuseumipedagoogika>.

Kassari kabel ja surnuaed

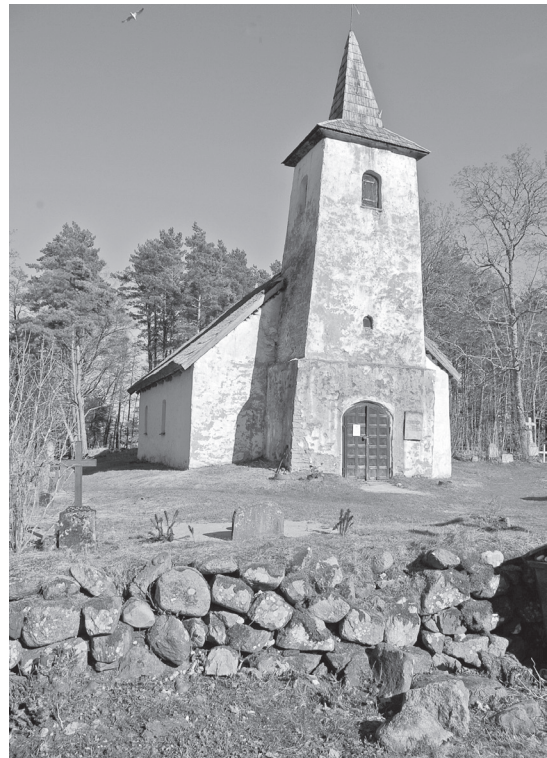
Kassari kabel asub saare kirdeosas Esikülas. Oletatakse, et Kassaris oli kabel juba enne reformatsiooni. Tõenäoliselt oli tollal tegemist puidust hoonega, millest ei ole meie ajaks midagi järele jäänud.

Praegune Kassari kabel on ehitatud Pühalepa kiriku abikirikuna. Hoone valmis 18. sajandil raud- ja pae- kividest ning katus tehti rannaroost. Tänapäeval on Kassari kabel ainuke tegutsev rookatusega pühakoda Eestis. Ümberehitamine või suurem remont tehti aastal 1801. Tuulelipul kabeli tornis on aastaarv 1870. Surnute mälestuseks on Kassari kabelisse jäetud mitu liigitava tekstiga pärga.

Kassari kabeli aias on surnuaed, kuhu on maetud ka Stackelbergide aadliperekonna esindajad, kelle omanduses oli Kassari mõis 18. sajandi keskpaigast kuni mõisate riigistamiseni. Kassari kalmistul on viimse puhkepaiga leidnud ka kultuuriloos teada-tuntud inimesed, nt poetess Marie Underi (1883–1980) emapoolne vanaema ja vanaisa Leena ja Magnus Kerner, samuti kuldsuu Lepa Anna (Anna Sooba, 1894–1980), kelle on kirjutanud kuulsaks Voldemar Panso (1920–1977) oma „Naljakas inimeses”. Kassari kabeli aeda on maetud ka näitleja Olev Eskola (1914–1990).

Kassari mõisa omanike Stackelbergidega kõrvuti puhkab hauaplatsil mõisa seakarjus Sigade Aadu (Aadu Vesing). Miks seakarjus sakste kõrvale maeti, selle kohta räägib rahvasuu järgmist. Aadu olnud päritolult vaeslaps, kelle Eduard von Stackelberg mõisa elama võtnud. Aadu ülesanne olnud sigu karjatada. Mõnikord tülitsevad ta aidamehe Villem Tammega, kelle käest tihtilugu ebaõiglaselt ja kõvasti peksa saanud. Pärast Aadu surma otsustanud kohalikud elanikud, et kui tal sobis mõisas töötada, siis võivad saksad ka temaga kõrvuti lamada. Stackelbergidele polevat see otsus küll meeldinud, aga nad pidanud siiski sellega leppima.

Villem Tamm (1836–1915) on samuti maetud Kassari surnuaiale. Tema hauakivile on kirjutatud: „Villemi näo järele lõi J. Köler teda, kes kutsub: „Tulge minu juurde kõik.”” Nimelt kasutas kunstnik Johann Köler (1826–1899) Villem Tamme modellina, kui maalis Tallinna Kaarli kiriku tarbeks altarimaali. (Hiljem on naljatades räägitud, et Kassari külanaine Lepa Anna ei olevat läinud Kaarli kirikusse, sest ei tahtnud näha, kuidas rahvas palvetab Tamme Villemi ees.) Ilusal Villemil, nagu teda rahvasuus hüüti, oli tõmmukas nägu, selged ja puhtad näojooned ning väidetavalt volas temas võõramaist verd. Juba lapsepõlvest töötas ta mõisas – algul karjapoisi, siis tallipoisi, hiljem kutsari, kupja ja aidamehena. Villem olnud tark mees: just tema soovitanud mõisaomanik Stackelbergile ehitada pooleteise kilomeetri pikkuse maasilla, mis tänapäeval Kassarit Hiiumaaga ühendab. Samas olnud tal õel iseloom. Kui Köler sellest teada sai, olevat ta kaalunud, kas mitte Villemi järgi maalitud altarimaali hävitada. Seda Köler siiski ei teinud.

Kassari kabel ja surnuaed 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 185–187.

UNO KIISA. Kassari. Tallinn, 1985, lk 15–16.

HELGI PÖLLO, Tuletorniring. Ehk veel üks võimalus tutvumiseks Hiiumaaga. Kärkla, 2004, lk 37–38.

JOHANN KÖLERI freskost: <http://www.eelk.ee/~ktalkaarli/fresko.html> (25.01.2012).

1. Iseloomustage Kassari kabeli eripära.

---

2. Kuidas on Kassari kabel seotud Pühalepa kirikuga?

---

3. Mida teate kunstnik Johann Kölerist? Kuidas on ta seotud Hiiumaaga?

---

4. Iseloomustage Kassarist pärit tuntud hiidlast Villem Tamme: välimus ja päritolu, iseloomujooned, rahva antud hüüdnimi, seotus kunstnik Köleriga.

---

5. Otsige üles järgmiste inimeste hauad Kassari kabeli surnuaias ja selgitage nende seotust Kassariga.

August Wilhelm von Stackelberg – _____

Anna Sooba – _____

Leena ja Magnus Kerner – _____

Aadu Vesing – _____

Villem Tamm – _____

Olev Eskola – _____

6. Kassari tuntud kuldsuu on olnud Lepa Anna (Anne Sooba). Tema juures suvitas ja temast kirjutas Voldemar Panso oma raamatus „Naljakas inimene”. Otsige sellest raamatust mõni humoorikas ütlemine või naljakas/huvitav väljend, pange see kirja ning lugege see klassikaaslastele ette.

Kuriste kirik

Hiiumaa Jumalaema Sündimise Kirik asub Käina vallas Taterma külas ning seda haldab praegu ainuke Hiiumaal tegutsev Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku kogudus.

Emmaste-Kuriste (Lelu) kogudusele pani 1884. aasta juunis usuvahetusliikumise ajal aluse Haapsalu preester, kes salvis Tõnis Padu ja neliteist perekonda Lelu külast. Veel samal aastal loodi kogudused ka Puskis ja Pühalepa-Kuris. Hiiumaa õigeusu kogudused, kes pidasid esialgu oma jumalateenistusi selleks kohandatud talumajades, hakkasid kuuluma Haapsalu praostkonda. Lelu piirkonnas peeti Kuriste kiriku valmimiseni jumalateenistusi Matse talus Tõnis Padu elutoas, kusjuures kirikukellad rippusid Matse talu õues saarepuude otsas.

Emmaste-Kuriste kiriku ehitust alustati 1888. aasta 17. mail. Ehitusel olvat töölisteks olnud saarlased, kollased tellised toodud aga hobuste ja härgadega kohale Riiast üle merejää. Kiriku pühitses esivaimulik Arseni 27. juulil 1890, kohal viibis ka tollane Eestimaa kuberner vürst Sergei Šahhovskoi, kes kinkis kogudusele raha kroonlühtri ostmiseks.

Arhitektuuriliselt on Kuriste kirik oma ajastu ja piirkonna sakraalehitise tüüpiline näide – historitsistlik tellis- ja maakiviehitis traditsioonilise põhiplaani, kellatorni ning apsiidiga. Kellatorn on telkkiivriga ja kaheksatahuline, lisaks on kirikul viis sibulkiivriga torni ning akendel kaarsillused. Ka kiriku ikonostaas on historitsistlik.

Kuigi eestlastele oli sajandeid õpetatud, et just luterlus esindab kristlikku tsivilisatsiooni koos selle saavutustega, siirdusid 19. sajandi lõpul paljud eestlased õigeusku. Väga suure osa usuvahetajatest moodustas maad omav talurahvas, sestap võib seda liikumist pidada protestiks luterlike pastorite ja mõisnike vastu, kellega puhkes alailma konflikte maa pärast.

Sõjategevusest on kirik jäänud puutumata. Kiriku kõrval asub samal ajal kirikuga rajatud koolimaja, mis kuulub praegu Kuriste Haridusseltsile.

Kuriste kirik
Foto: Andres Kapp

1. Eestlased on sajandite vältel usku vahetanud korduvalt, ka vene õigeusku on üle mindud mitme lainena. Tuletage meelde, millal ja miks on usku vahetatud.

---

2. Arutlege, miks järgnes rahvuslikule ärkamisele usuvahetusliikumine ja Eestis tekkis hulgaliselt õigeusu kogudusi.

---

3. Mis põhjusel toetas riigivõim õigeusu kirikute loomist?

---

4. Loetlege tunnuseid, mille järgi tunnete ära õigeusu kiriku.

---

5. Leidke sarnasusi ja erinevusi luterlike kirikute ja õigeusukirikute ehituses ning õpetuses.

Sarnasused: _____

Erinevused: _____

---

6. Selgitage, mida tähendab mõiste historitsism. Tooge näiteid teiste historitsistlike ehitiste kohta Eestis.

Heltermaa sadam ja aurulaevaliiklus

Randumiskoht kujunes Heltermaale arvatavasti 19. sajandi esimesel poolel, kui läheduses asunud Vahtrepa sadam, mille kaudu kulges postivedu saare ja mandri vahel, muutus maakerke tõttu laevadele liiga madalaks. 1837. aastal juhtus postiluubiga Heltermaa rannas õnnetus, millest võib järeldada, et siis veeti posti juba Heltermaa sadama kaudu. Regulaarne postiühendus (kaks korda nädalas) Eesti saartele oli seadus-

Heltermaa sadam 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

tatud kindralkuberner George von Browne'i (1698–1792) 1786. aasta 2. veebruari patendiga, millega kehtestati kohaliku postiveo korraldus. Postivedu oli oluline ennekõike mõisnikele, kirikule ja teistele ametnikele, sestap pidid postivedu korraldama ja ülal pidama mõisaomanikud.

1853. aastal algas Heltermaa sadamast regulaarne aurulaevaliiklus mandrile ja Saaremaale: Haapsalus kodusadamas olev aurulaev Wariag sõitis liinil Haapsalu – Heltermaa – Väike väin (Maasi) – Virtsu. Kolm aastat hiljem võttis Wariag üle ka Heltermaa–Haapsalu liinil sõitnud postiluubi kohustused.

1864. aastal hakkas Haapsalu–Hiiumaa liinil sõitma Suuremõisa krahvi Evald Aleksander Andreas von Ungern-Sternbergi (1824–1899) ostetud aurulaev Progress. Peale graafikujärgsete reiside sõitis Progress vajaduse korral teisigi reise, näiteks Kärkla kalevivabriku või Hiiumaa mõisnike tellimisel. Esimese maailmasõja alguseni jõudis Haapsalu ja Heltermaa sadama vahelist ühendust pidada koguni kaks Progressi-nimelist aurikut: esimene aastail 1864–1895 ning teine aastail 1895–1916.

Aurulaev kuulus mõisahärrale, mistõttu sõltusid laeva sõiduplaan ja väljumisajad sageli mõisniku tahtest. See tekitas rahulolematust: „Ungern-Sternberg teatas oma soovist Haapsallu sõita alati viimase minutil ja laskis kogu laevatäit reisijaid oodata. Kui siis krahv tahtnud vahest sõita „Progressiga”, ei saanud ta kunagi kohale õigel ajal. [...] Mitmel korral olevat kapten palunud krahvi, et katsugu krahvihärra ikka lahkesti arvestada sõiduplaani. Laev veab ju posti, osa reisijaid tahab jõuda õigeks ajaks Keila–Tallinna rongile, teine osa sõidab Haapsallu vaid päevaks, omamata seal öökorterit. Krahv oli [...] reageerinud kapteni veenvale seletusele vaid ülbe vaikimisega ja hilinenud järgmisel korral seda rohkem.” (A. Oengo-Juhandi, Vanaisa kodu. Mälestused. Tallinn, 1957. Käsikiri Hiiumaa Muuseumis, HKM 3903 A 26.)

Esialgne Heltermaa sadamaehitis koosnes puitkastidest ja kivimuulist, mida aegade jooksul korduvalt laiendati. 1896. aastal ehitati sadama alale kaks tulepaaki, mille asukohta 1935. aastal seoses sadama reidi süvendamisega muudeti. Tänapäevased tulepaagid on rajatud 1948. aastal.

TEELE SAAR, Hiiumaa merenduse areng 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. Sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste protsesside mõju merenduses. Magistritöö. Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, 2008, lk 31–35.

1. Kes organiseerisid Hiiumaa laeväihendust mandriga? Mis eesmärgiga?

Kes? _____

Miks? _____

---

2. Mis põhjustel rajati Heltermaa sadam? Millal see toimus?

Millal? _____

Põhjused: _____

---

3. Mis põhjustas 20. sajandi alguses laevareisijatele pahameelt?

---

4. Iseloomustage Hiiumaa laeväihendust 19. sajandi teisel poolel.

Tahkuna ja Ristna tuletorn

Hiiumaa lähedal on mere-sõitjaile eriti ohtlikud läänerannik ja põhjatipp, kus laevad peavad õnnetuse vältimiseks sõitma suurema kaarega, et vältida 10 miili ulatuses merre ulatuvaid neemesid Ristna ja Tahkuna poolsaare juures. Juba keskaegsetes mere-sõidukirjeldustes on hoiatus – *wacht ju jummervor Sibbernesser Wik* (vaadake ette Sibbernäsi [Tahkuna] neeme juures) –, mis andis meremeestele märku, et Revalisse [Tallinna] sõites tuleb hoiduda liginemast Tahkuna neemele.

Ristna ja Tahkuna tuletorn 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

19. sajandi laevaõnnetuste statistikast saab välja lugeda, et Ristna ja Tahkuna neeme juures toimus üle veerandi laevaõnnetustest uduse ilmaga ning rohkem kui viiendikul juhtudel laevajuhi süül. Enne Ristna ja Tahkuna tuletorni ehitamist (vastavalt 1874. ja 1875. aastal) oli Hiiu madalast mööduv laevatee küll kogu ulatuses tähistatud meremärkidega (toodritega), kuid need täitsid oma otstarvet üksnes selge ilmaga; udus ja öösel neist abi ei olnud.

19. sajandi teisel poolel algas Tsaari-Venemaa rannikul ulatuslikum uute tuletornide ehitamine. 1860. aastail hakati rajama malmtuletorne, mis olid märksa odavamad. Esimene metallist tuletorn ehitati Inglise inseneri Alexander Gordoni projekti järgi 1841. aastal Jamaica saarele, kuhu sagedased maavärinad ei võimaldanud püstitada kivist tuletorni. Gordoni süsteemi malmtuletorne kasutati rohkesti, sest nende eeliseks olid tehases valmistatud detailid, mida oli lihtne kohale toimetada ning kokku monteerida. Eesti rannikule ehitati esimene Gordoni süsteemi tuletorn – Saxby Vormsil – 1864. aastal.

Tahkuna tuletorni ostis Tsaari-Venemaa 1871. aasta Pariisi maailmanäituselt. Torn koosneb Gordoni süsteemi malmplaatidest, mida oli kerge transportida ja kohapeal kokku monteerida. Tahkuna tuletorn valmis 1875. aastal ning selle kõrgus on 42,5 m.

Samaaegselt Tahkuna tuletorni ehitamisega telliti tuletorn ka Ristna neemele. Sealne tuletorn koosneb kahest kontsentrisest katlaplekkisilindrist, mille vahel on keerdtrepp. Väljast on torn toetatud kaheksa rauast kontraforsiga ja samalaadsete horisontaalsidemetega. Ristna tuletorn on 29,5 m kõrge. Esimese maailmasõja ajal sai torn suuri kahjustusi, seepärast kaeti see 1920. aastail betoonkestaga.

Legendi järgi olevat kahe samal ajal ehitatava torni detailid läinud vahetusse, mistõttu Ristnasse ehitati madalam ja Tahkunasse kõrgem torn, ehkki esialgu oli planeeritud vastupidi.

ARMAS LUIGE, Eesti tuletornid: fakte ja meenutusi. Tallinn, 1982, lk 44–45.

TEELE SAAR, Hiiumaa merenduse areng 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. Sotsiaal-majanduslike ja poliitiliste protsesside mõju merenduses. Magistritöö. Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, 2008, lk 53–54, 58–59.

1. Nimetage Ristna ja Tahkuna tuletorni ehitamise peamised põhjused.

---

2. Miks muutus 19. sajandi keskpaigas kogu maailmas soosituks teraskonstruksioonidega tuletornide ehitamine?

---

3. Uurige kirjandusest, mis kohtades Eesti rannikul on veel nn Gordoni tuletornid.

---

4. Hiiumaa rannavete ühe kõige ohtlikuma koha – Hiiu madala (saksa *Neckmansgrund*) – ohustust Ristna ja Tahkuna tuletorn täielikult ei taganud, mistõttu meremeeste kaebekirjad tsaaririigi valitsusele jätkusid. Tol ajal peeti liiga keeruliseks (tehniliselt võimatuks) ehitada Hiiu madalale tuletorn, mis oleks aidanud vältida laevade eksimist ohtlikele karidele.

Uurige, mida selle probleemi lahendamiseks ette võeti.

Vaemla villavabrik

Vaemla villavabrik 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

Vaemla villavabrik – valge kitsaste akendega kivimaja – asub Käina vallas Vaemla külas. Omal ajal, 1841. aastal ehitati hoone Vaemla mõisa heinaküüniks. Tänapäeval on see üks väheseid ehitisi, mis mõisast järele on jäänud ja mida iga päev kasutatakse. Säilinud ei ole Vaemla mõisa peahoonet.

Villavabriku hoones on aja jooksul peavarju leidnud nii külapood kui ka jahuveski. Villa töödeldakse majas 1950. aastaist, mil alustas tegevust kohalik tööstuskombinaat. Alates 1992. aastast tegutseb hoones pereettevõtte Hiiu Vill eesotsas Tiiu ja Jüri Valdmaga. Perenaine Tiiu Valdma on kunstnik, kes disainib villaseid kampsuneid, kindaid, sokke ja muid tooteid. Suviti tegutseb villavabrikus kohvik.

Lammastelt niidetud vill tuuakse villavabrikusse, kus sellest valmib lõng ja lõngast omakorda mõni kehakate või muu toode. Tööprotsessis kasutatakse masinad, millest vanimad on toodud Poolast ning on pärit 19. sajandi keskpaigast. Päevas suudetakse Vaemlas toota 25–30 kg lõnga. Suur osa tööst tehakse käsitsi, sestap poleks ettevõtte kohta vale tarvitada ajaloolist nimetust manufaktuur.

Tööprotsess ise näeb välja järgmine. Kõigepealt läheb vill otse „hundi suhu”: vastav masin muudab villa suurte raudhammastega kohevaks. Seejärel teevad kraasimismasinad villast õhukese ja pehme villavaiba ehk vati. Seda villa kraasitakse kolm korda, et kiud oleksid ühesuunalised ja puhtad ning värvitoon jääks ühtlane. Tulemuseks on viltimise vill, mida võib kasutada näiteks teki täiteks.

Edasi läheb vill heidemasinasse, mis jagab villavati eelkedrusteks ehk heieteks; ketrusmasin ehk vokk keerutab heide omakorda lõngaks. Kui siis korrutusmasin kaks lõnga kokku korrutab, saadakse jämedam ja ühtlasem lõng. Lõpuks vill haspeldatakse (hiiu keeles viipsitakse) ehk keritakse vihtidesse.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 202.

HELGI PÖLLO, Tuletorniring. Ehk veel üks võimalus tutvumiseks Hiiumaaga. Kärkla, 2004, lk 39.
Hiiu Villa kodulehekülj: <http://hiuvill.ee/about-us/> (10.01.2012).

Vastake küsimustele, tuginedes teabetekstile, oma teadmistele ning kohapeal leiduvale infole.

1. Kirjeldage, kuidas on Vaemla villavabriku hoone kasutus muutunud minevikust tänapäevani.

---

2. Mis ajast alates tegutseb hoones villavabrik?

---

3. Tuletage ajalootunnist meelde, mis ettevõtte on manufaktuur. Milliseid Eesti tuntumaid manufaktuure teate nimetada?

Manufaktuur – _____

Näited: _____

---

4. Miks võib Vaemla villavabriku kohta kasutada pigem sõna *manufaktuur*? Põhjendage.

---

5. Püüdke Vaemla villavabriku näitel selgitada, kuidas valmib villast lõng.

---

6. Käige Vaemla villavabrikus ja selgitage välja, millised müügil olevatest toodetest on tehtud käsitsi, millised masinatega.

---

7. Uurige internetist, kus Eestis veel samalaadseid villavabrikuid on.

Emmaste kirik

Emmaste Immanueli kivist kirik ehitati 1867. aastal Käina kirikukonvendi otsusel, kuna konvendi arvates elasid Emmaste kandis tavalisest ebausklikumad inimesed, kellele kiriku õpetus oli tarvis lähemale tuua. Emmaste kihelkond oli asutatud aasta varem – 1866. aastal, eraldades senisest suurest Käina kihelkonnast selle lõunapoolsemad alad. Varem oli Emmaste kandis jumalateenistusi peetud Emmaste mõisa lähedal Sõru puukabelis (pärit arvatavasti 17. sajandist).

Emmaste kirik 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

Maatüki ja ehitusmaterjali Emmaste kiriku ehitamiseks kinkis Emmaste mõisnik krahvinna Maria Brevern De la Gardie (1786–1876).

Arhitektuuriliselt on Emmaste kirik tagasihoidlik historitsismiajastu ehitist. 450 istekohaga kirikul on madal torn, mis tänapäeval mändide vahelt maanteelegi ei paista.

Emmaste kogudus oli asutamise ajal rohkearvuline, kuid kümme aastat pärast pühakoja rajamist läks suur osa koguduse liikmetest üle õigeuskule. Aastail 1895–1905 löid kogudusest lahku ka baptistid.

Emmaste kiriku eriliseks vaatamisväärsuseks peetakse 1900. aastal valminud altarimaali „Ülestõusmine”, mille autor Tõnis Grenzstein (1863–1916) on Düsseldorfis koolkonna nimekas esindaja Eesti maalikunstis. Nagu nimi vihjab, kujutab õlivärvidega maalitud kunstiteos Kristuse ülestõusmist. Esiplaanil on kivasarkofaagi kohal ülddramaatilise näoilmega Kristus, kelle ümber on mässitud lendlev punane kangas. Kristus mõjub hõljuva olevusena, tema ilme annab edasi traagikat, hirmu ning lunastust. Vasakus käes hoiab ta varrast, mille külge on kinnitatud valge, punase ristiga, alt kaheks lõigatud kirikulipp. Sarkofaagi taga on valgete tiibadega heledapäine ingel. Maali tagaplaanil on näha tume kalju ning natuke maastikku. Märgatav on lihaste ja proportsiooni ülipüüdlilik järgimine, mistõttu võib oletada, et maalimisel on kasutatud modeli.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 154–155.

RIHO SAARD, Hiiumaa ja hiidlased. Usutuultest tormatud ja piiratud. Tallinn, 2009, lk 121–123.

LIIVIKA KRIGOLTOI, Maal „Ülestõusmine”: <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=3135> (25.01.2012).

SIRJE SIMSON, Emmaste kirik: http://www.eelk.ee/h_emmaste.html (25.01.2012).

Tuginege küsimustele vastates teabetekstile, oma teadmistele ning internetile.

1. Miks ja millal rajati Emmastesse kirik?

Miks? _____

_____

Millal? _____

2. Mis iseloomustab historitsismi ja kuidas seostub see kunstistiil Emmaste kirikuga?

Iseloomulik historitsismile: _____

Seos Emmaste kirikuga: _____

3. Kelle maatükile ehitati Emmaste kirik?

_____

4. Uurige välja, kuidas on De la Gardie' suguvõsa seotud Eesti ja Hiiumaa ajalooga. Nimetage mõni sündmus.

_____

5. Tuletage Eesti ajaloost meelde, miks astuti 19. sajandi lõpul massiliselt vene õigeusku.

_____

6. Kuidas hinnata usuvahetust Emmastes? Millest võis see olla tingitud?

_____

7. Iseloomustage Emmaste kiriku altarimaali, lähtudes järgmisest märksõnadest: nimi, autor, daatum, sisu.

_____

8. Koostage tabel Hiiumaa kirikute kohta. Pange kirja kiriku rajamise aeg (sajand) ning piirkonna mõisnik, kelle maadele kirik ehitati.

Kiriku nimi	Sajand	Mõisnik
Emmaste		
Kassari kabel		
Pühalepa		
Reigi		

Rudolf Tobiase sünnikodu

Helilooja Rudolf Tobias sündis 29. mail 1873. aastal Käinas majas (tänapäeval Hiiu mnt 33), mis on ehitatud arvatavasti 1839. aastal toonasele Käina koguduse köstrile.

Maja on arhitektuuriajalooliselt väga väärtuslik, sest see on üks vanemaid säilinud alevitüüpi elamuid Eestis. Hoonel on poolkelpkatus, mille poolest ta erineb enamikust Hiiumaa vanematest majadest, kaasa arvatud talumajadest, mis tavaliselt on täiskelpkatusega.

Rudolf Tobiase sünnikodu 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

Maja seinad on tahatud palkidest ja kaetud laiade poolpunnitud laudadega. Hoone sise- ja vaheseinad on kaetud 10 cm paksuse krohvikihiga. Põrandad on valmistatud laiadest 1,5tollistest (1 toll = 2,54 cm) laudadest. Majal on oma valmimisaja kohta küllalt suured kuueruudulised aknad ning hoones on tervelt kaheksa ruumi. Hiiumaa 19. sajandi taluhoonetel on köstrimajale ehitatud jäme paekivist korsten.

Johannes Tobias (1847–1909), kellest 1868. aastal sai Käina koguduse uus köster, asus sellesse majja elama 1860. aastail. Johannes Tobias tegutses ka klaverihäälestajana, harrastas puutööd ning valmistas oreleid. Tema ehitatud olid nii Käina kui ka Pühalepa kiriku orel, mis kahjuks mõlemad Teise maailmasõja ajal hävisid.

Johannes Tobiase ja tema abikaasa Emilie-Marie (1849–1930) teise lapsena sündiski Käina köstrimajas tulevane helilooja ja orelkunstnik, Eesti esimene muusikalise kõrgharidusega helilooja Rudolf Tobias.

Rudolf Tobias sai isalt nii ande ja huvi muusika vastu kui ka muusikalise alghariduse. Heliloomingut alustas Rudolf Tobias varakult – säilinud on tema loomingut ajast, mil ta oli vaid 9aastane.

Tobiaste pere lahkus Hiiumaalt 1885. aastal, kui Rudolf oli 12aastane, ning asus elama Kullamaale. Rudolf Tobias õppis Haapsalu Kreiskoolis ja Tallinna Nikolai gümnaasiumis ning aastail 1893–1897 esimese eestlasena Peterburi konservatooriumis tuntud Vene helilooja Nikolai Rimski-Korsakovi (1844–1908) juures erikompositsiooni. Diplomitööna valmis kantaat „Johannes Damaskusest”. Pärast konservatooriumi lõpetamist töötas noor helilooja esialgu Peterburi Jaani koguduse organisti ja koorijuhina. 1904. aastal asus Rudolf Tobias elama Tartusse, kus tegutses muusikaõpetajana, organiseeris kontserte ning esines dirigendi, pianisti ja organistina.

Liiga kitsaste majanduslike olude ning piiratud muusikaelu tõttu siirdus Rudolf Tobias koos perekonnaga Lääne-Euroopasse. Elu viimased aastad elas helilooja Berliinis, kus ta töötas Berliini akadeemilise muusikaülikooli muusikateooria ja kompositsiooni õppejõuna. Rudolf Tobias suri 29. oktoobril 1918. aastal.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 193.

VARDO RUMESSEN, Rudolf Tobiase sünnimaja Käinas. Tallinn, 1982, lk 6–15.
Kultuurimälestiste riiklik register: <http://register.muinas.ee/> (25.01.2012).

1. Joonistage lisalehele köstrikoha plaan. Mõõtühik on üks samm. Märkige skeemile elumaja, heinamaa, paargu, ait, lauda varemed, tuulik ja kaev.

2. Vastake küsimustele muuseumi väljapaneku alusel. Kui te ei leia vastuseid muuseumist, otsige lisainfot raamatukogust.

1) Rudolf Tobiase sünniaeg: _____

Allikas (kust te vastuse leidsite): _____

2) Mis ametit pidas Rudolf Tobiase isa?

Isa nimi:, amet: _____

Allikas: _____

3) Kui palju lapsi oli Tobiaste peres? _____

Mitmes laps vanuse järjekorras oli Rudolf? _____

Allikas: _____

4) Kes oli Rudolf Tobiase klaveriõpetaja Haapsalu Kreiskoolis õppimise ajal? _____

Allikas: _____

5) Kus omandas Rudolf Tobias muusikalise kõrghariduse? _____

Kes olid tema muusikaõpetajad? _____

Nimetage tema õpingukaaslasi. _____

Mis teose kirjutas ta diplomitööks? _____

Millise muusikaeriala ta omandas? _____

Allikad: _____

6) Mis oli Rudolf Tobiase esimene töökoht pärast kõrgkooli lõpetamist? _____

Allikas: _____

7) Kuidas on Rudolf Tobias seotud Estonia uue teatrimaja avamisega? _____

Allikas: _____

8) Milline Euroopa linn sai Rudolf Tobiase peamiseks kodu- ja töökohaks alates 1910. aastast?

Allikas: _____

9) Nimetage Rudolf Tobiase ametikohti. _____

Allikas: _____

10) Kuhu Rudolf Tobias maeti ja kuhu on ta ümber maetud? _____

Allikas: _____

Aino ja Oskar Kallas Kassaris

Tuntud kirjanik Aino Kallas (1878–1956) ning tema abikaasa, rahvaluuleteadlane ja Eesti Vabariigi diplomaat Oskar Kallas (1868–1946) tavatsesid aastail 1924–1938 suvitada Hiiumaal Kassaris. Praegu tegutseb toona sirelitesse uppunud aiaga pruunis majas Tagukülas eramuuseum.

Aino ja Oskar Kallase suvemaja Kassaris 2011. aastal
Foto: Kristel Rosenthal

Maja oli juba enne Kallaseid seotud Eesti kultuuririinimestega. 1920. aastal suvitasid seal näiteks maalikunstnikud Kristjan ja Paul Raud. Maja omanik oli tol ajal Helena Tamm, kelle isa Villem Tamme oli omal ajal modellina kasutanud Johann Köler, maalides Tallinna Kaarli kiriku jaoks Kristuse maali.

Helena Tamme käest rentisid maja ka Aino ja Oskar Kallas. Kassaris on valminud näiteks Aino Kallase teosed „Reigi õpetaja”, „Hundimõrsja”, „Püha jõe kättemaks”, „Imant ja tema ema”. 1964. aastal avati Taguküla suvemajas väike Aino Kallase memoriaalmuuseum, millest kujunes hiljem Aino Kallase majamuuseum. Majale paigutati ka mälestustahvel.

Kohalikud elanikud teavad rääkida mälestusi Aino ja Oskar Kallasest. Kallased olevat käinud suplemas Piibuninal, kus oli väike riietuskabiin, kusjuures nendega olnud kaasas suured kollakasmustad koerad Sipi ja Armi. Öhtusel ajal jalutanud nad sageli mööda Veskimäge Sääretirbi poole. Aino armastanud väga metsmaasikaid, mida ümbruskonna lapsed talle mõnikord korjasid. Teda paelunud veskikivid, mida ta lasknud ka maja juurde tuua, ning ta pidanud lugu maasaunast. Aino Kallas elanud ja töötanud täpse päevaplaani järgi. Helena Tamme meenutusel paistnud ta silma lahkuse ja sõbralikkusega.

Aino Kallas ise on meenutanud Kassarit järgmiselt: „Sattusin kohe ta võlu alla. Armastan ta kuiva kuumust, ta madalaid kadakaid, ta päikeseloojanguid, mida ikka kahekordselt näen – esiti maja trepilt ja siis mäele tõustes uuesti, inimeste ja loomade siluette, mis õhtuti teravjooneliselt, nagu kunstniku käega lõigatud, liiguvad mäeharja mööda. [...] Aastaid on Kassari mulle võimaldanud suurima töörahu. Mõnikord tundub tööpinge siin peaaegu ränk taluda, sest et miski teda ei katkesta. Rohkem kui kümme, üksteist nädalat ei ole kunagi jõudnud sellele vastu panna. Tundub, et Kassari tulles vajuks merepõhja suures tuukrikellas, nii täielik on eraldumine ... Ja igatahes on ta üks neist kohtadest maakeral, millega mind seob elav kontakt ja suur tänutunne.” (J. Kangur. Kassari – Aino Kalda suvine kodu. Tänapäev, 1937, nr 8, lk 241–242.)

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 182–184.

ENDEL PRIIDEL, Kirjanduslik Hiiumaa. Tallinn, 1972, lk 71–74.

Jäta mulle viimane sõna.

1. Õpilased loevad läbi infoteksti Aino ja Oskar Kallase suvitamise kohta Kassaris.
2. Õpetaja laseb õpilastel välja otsida viis lauset (väidet), mida nad huvitavaks peavad või mida soovivad kommenteerida: millega nad kas nõustuvad või ei nõustu või mis on vastuolus millegagi, mida nad uskusid varem teadvat. Need võivad olla laused, mis mõjusid lugedes üllatavana, erutavana või intrigeerivana. Õpilased kirjutavad tekstist välja viis lauset.

---

3. Õpetaja jagab õpilasele viis kaarti või väikest lehekest. Õpilastel tuleb kirjutada iga kaardi ühele poolele üks väljavalitud lause ja lehe pöördele oma kommentaar.
4. Klassis moodustatakse nelja-viieliikmelised rühmad. Igal õpilasel tuleb oma rühma liikmetele ette kanda üks lause viiest, mille ta välja kirjutas. Esimene õpilane loeb oma lause ette ja aitab kaaslastel lause tekstist üles leida. Seejärel kommenteerivad lauset teised rühmakaaslased ning alles seejärel õpilane, kes lause tekstist valis. Nii saab õpilane lause üle arutlemisel *õiguse viimaseks sõnaks*.
5. Protsessi jätkatakse, kuni kõik on ühe oma lause rühmale pakkunud ja saanud selle kohta öelda oma viimase sõna. Seejärel võib alustada teist ringi, kus igaüks saab kaaslastega jagada oma järgmist kaarti.

Hiiumaa rannapatareid Esimeses ja Teises maailmasõjas

Võrreldes Mandri-Eesti või Saaremaaga on Hiiumaal sõjaajalooliselt muljetavaldavaid paiku vähem, kuid päris kõrvale pole Hiiumaa sõjaväelaste toimetustest jäänud. Ilmekas näide on maailmasõdade ajal saarele rajatud rannapatareid, mille kahurid pidid takistama vaenuliku laevastiku pääsu Soome lahele ning kaitsma Venemaa üht tähtsat linna Peterburi (1914–1924 Petrograd; 1924–1991 Leningrad).

Teise maailmasõja ajal rajatud Nõukogude Liidu 130 mm rannapatarei suurtükipositsiooni varemed Tahkunas 2011. aastal

Foto: Kristel Rosenthal

Rannapatareide ehitamist Hiiumaale alustas Vene keisririik 1913. aastal. Hiiumaa rannapatareid moodustasid ühe osa keiser Peeter Suure nimelise merekindluse kindlustuste võõndist. Pealinna Peterburi kaitseks rajatud merekindluse patareid olid Saare- ja Hiiumaal, Vormsil, Soomes, Soome lahe põhja- ja lõunarannikul ning Kroonlinna ümbruses.

Hiiumaale jõuti ehitada neli rannapatareid: kaks Tahkuna poolsaarele (Tahkuna küla juurde ja Lehtmasse), kolmas Kõpu poolsaarele Hirmustesse ning neljas Tohvri neemele. Kokku oli neis 16 kahurit. Patareide rajamisega kaasnes kasarmute, ladude, tallide ja sideliinide ehitamine. Hirmuste sadamast viis patareini poolekilomeetrine raudtee, millel vagonette veeti hobustega.

Esimese maailmasõja ajal 1917. aasta 15.–20. oktoobrini toimunud dessantoperatsiooniga vallutasid Hiiumaa Saksa väed, olles enne hõivanud Saare- ja Muhumaa. Vene vägede võitlusmeeleolu oli selleks ajaks niivõrd langenud, et suuri lahinguid Hiiumaal ei peetudki. Rannapatareidest osales lahingus üksnes Tohvri patarei. Taganevad Vene väed või sakslased lasksid kolm patareid õhku, neljanda kahurid viidi saarelt minema 1920. aastate alguses.

Eesti Vabariigil enne Teist maailmasõda Hiiumaal sõjaväge ei olnud, saarel tegutses üksnes Kaitseliit. Eesti Vabariigi rannapatareid paiknesid peamiselt Tallinna ümbruses.

Olukord muutus 1939. aasta oktoobris, kui Hiiumaale saabusid Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vahel sõlmitud vastastikuse abistamise lepingu (baaside lepingu) järgi Nõukogude väeosad. Punaarmee ehitas kuni 1941. aasta septembrini Hiiumaale kaheksa rannapatareid: kaks Tahkuna poolsaarele ning ülejäänud Ristnasse, Tohvrisse, Hiiessaarde, Pallisse, Heltermaale ja Lepikule. Kahureid oli neis kokku 23. Samuti ehitas Punaarmee rannapatareid Saaremaale.

Teise maailmasõja ajal vallutasid Saksa väed Hiiumaa taas dessandiga. Lahinguid peeti saarel 1941. aasta 12.–21. oktoobrini. Taganedes hävitas punaarmee oma rannapatareid. Umbes 4300mehelisest garnisonist õnnestus meritsi lahkuda üksnes 570 inimesel, 3400 meest langes sakslaste kätte vangi.

Sakslased Hiiumaale rannapatareid ei rajanud. 1944. aasta 2. oktoobril maabusid Hiiumaal taas Nõukogude väeosad, kes vallutasid saare paari päevaga.

1. Mis eesmärgil rajati Hiiumaale rannapatareid?

---

2. Kelle vastu Esimese ja Teise maailmasõja rannapatareid rajati? Keda pidas Venemaa, hiljem NSV Liit oma peamiseks vaenlaseks?

---

3. Kus asusid Eesti Vabariigis rannapatareid enne Teist maailmasõda?

---

4. Miks ei rajatud Hiiumaale rannapatareid Eesti Vabariigil ajal? Põhjendage oma arvamust.

---

5. Tuletage ajaloos õpitust meelde, mis oli baaside leping. Mis tagajärgi tõi baaside leping Hiiumaale?

Baaside leping: _____

Tagajärjed Hiiumaale: _____

Kolhoos Hiiu Kalur

Pärast Teist maailmasõda muutus Hiiumaa kui piiritsoon suletud piirkonnaks: saarele pääsesid üksnes inimesed, kes saarel elasid või olid saanud eriloa.

Hiidlased olid traditsiooniliselt püüdnud kala ning mere ja siseveekogude kaladest olid huvitatud ka uue võimu esindajad. Nagu ülejäänud Nõukogude Liidus hakati Eestis asutama kalurikolhoose, mille arv

kasvas kiiresti pärast massiküüditamist 1949. aastal. Esimese kalurikolhoosina Hiiumaal asutati 5. aprillil 1949. aastal Hiiu Kalur. Seejärel loodi teisigi. Osa neist häabus ja 1961. aastal ühendati kõik viis Hiiumaa kalurikolhoosi ühtseks Hiiu Kaluriks, kelle kasutada oli toona kaks traalerit, 14 väiketraali, 100 mootor- ja 36 aerupaati.

Hiiu Kaluri juhatuse esimeseks esimeheks valiti 1949. aastal Johannes Voolaid (1904–?), kes aga järgmise aasta kevadel Siberisse saadeti. Ilmselt väljendas ta oma arvamust võimude tegevuse kohta liiga sirgjooneliselt.

1950. aastail hakati juurutama traalipüüki, mis võimaldas püügiperioodi pikendada. Püüti kilu ja räime, mis saadeti töötlemiseks 1952. aastal asutatud Hiiumaa kalakombinaati. Esialgu soolati kala tünnidesse, 1950. aastate lõpus hakati seda karpri panema.

1966. aastal Hiiu Kaluri juhatuse esimeheks saanud Hugo Maide (snd 1932) hakkas ookeanipüüki arendama. Uus esimees viis kontori Suursadamast Kärdlasse ning võttis tööle palju noori – see tagas edu pikaks ajaks. Hangiti heade mereomadustega ookeanitraalereid. 1970. aastail algas kalapüük Lääne-Aafrika rannikul Kanaari saarte piirkonnas, hiljem ka Angola rannikul. 1978. aastal püüdis 1263 töötajaga Hiiu Kalur rekordilise hulga kala – 28 000 tonni (sellest 6000 tonni Läänemerel, ülejäänud ookeanil).

Ookeanipüügist teenitud tulu võimaldas kolhoosile jõudsat arengut. Kärdlas rendati oma töötajate tarbeks elamuehitust. 1975. aastal ostis Hiiu Kalur ära Hiiumaa kalakombinaadi. Kuna kuulsus majandi edusammudest levis, tuli siia tööle üha rohkem noori haritud spetsialiste. Meremeeste järeelkasvu tagamiseks saadeti noori merekoolidesse. Traditsiooniks sai kalurite ametipäeva tähistamine juulikuu teisel nädalavahetusel. Hiiu Kalurist oli kujunenud suurfirma, üks Eesti jõukamaid kalurikolhoose, mille tegevusega oli seotud enamik hiidlasi.

1979. aastal sai kolhoosi esimeheks Peeter Vohu (snd 1945). 1980. aastad olid stabiilse arengu aastad. Valmis Lehtma sadam ning alustati ka mineraalvee Kärdlas tootmist ja lihatöötlemist Kõrgessaares. Kui 1980. aastate teisel poolel algas riiklik alkoholivastane kampaania, siis kujunes meremeestele lisatuluallikaks salakaubavedu.

Uutes majandusoludes oli 1990. aastal võimalik hakata Rootsis turustama turska. Kuid kalurid hakkasid turska kolhoosist mööda minnes müüma merel, pannes raha otse oma taskusse, mis tekitas Hiiu Kalurile majanduslikku kahju.

1991. aastal reorganiseeriti kalurikolhoos ümber aktsiaseltsiks.

Hiiu Kaluri kalatraaler Salinõmme Läänemerel 1980. aastate teisel poolel
Foto: Udo Lelumehi kogud

Ajaloo muutuste raamistik

1. Õpilased loevad teabeteksti läbi.

2. Õpilased kirjutavad tabelisse, kuidas on tööelu ja kolhoosielu areng muutunud 1950., 1960., 1970. ja 1980. aastail ning 1990. aastate algul. Tabel koostatakse lisalehele või vihikusse.

Kolhoos Hiiu Kalur

Valdkonnad	1950. aastad	1960. aastad	1970. aastad	1980. aastad	1990. aastate algus
Juhtimine					
Kalapüük					
Teised tegevusalad					

3. Milline periood oli kolhoosile Hiiu Kalur kõige edukam? Põhjendage oma arvamust.

---

4. Uurige internetist või raamatukogust, millised suuremad kalurikolhoosid tegutsesid veel Eestis nõukogude ajal.

Hiiumaa tekkimine

Hiidlastel on legend, mis räägib, et Hiiumaa oli varem meres ringiujuv saar. Nii oli aga inimestel raske seda maad üles leida ja seepärast otsustasid saareinimesed Hiiumaa kahest kohast merepõhja kinni panna. Üks kinnitus oli ankur, mis asus keset saart, nüüdseks juba peaaegu tühjaks jäänud Leigri küla ühe talu ahjuvareme all. Teine oli vai, mis löödi maasse Tubala külas. Kui ankru täpne asukoht hakkab meelest minema, on Tubala vai uuesti taastatud ning hoiab Hiiumaad tänapäevalgi paigast liikumast. Küllap on see üks põhjus, miks Tubala inimesi ehthiidlasteks kutsutakse.

HELGI PÖLLO kogutud pärimus.

Enne oli Hiiumaal paks rohi. See põles maha. Suurelt maalt ja mujalt käidi siin Jumalat teenimas. Siin oli altar nagu nüüd kirikus. Hiiumaa tähendab Jumalamaa.

ERA II 1,509 (12) < Pühalepa (1928).

Leigri lood

Palju-palju aastaid tagasi elas meie maal mitu vägimeest. See oli aeg, mil Eestimaad katsid suured metsalaaned. Puid, kive ja allikaid hoidsid haldjad-vaimud, ringi tuiskasid sortsid ehk nõiad-võlurid ning Vanapagangi tegi tempe.

Hiidudest sai Suurel maal tuntuks Kalevipoeg oma isa Kalevi ja ema Lindaga. Saaremaalt mäletatakse võitlushimulist Suurt Tõllu naise Piretiga, Hiiumaalt aga rahumeelset Leigrit oma Tiiu ja Maretiga. Juttudest ei selgu, kas Leigri puhul oli tegu kahe naise või ema ja tütreaga. Poegi olnud Leigril neli: Noor Leiger, Andrus, Leemet ja Ants. Meiesugused väikesed inimesed olid siis tihti hädas vaenuvägede, hundikarjade, suuremate ehitustööde ja igapäevase eluoluga. Nii tulidki sageli sõbrad hiiglased appi. Kui neid aga miski pahandas, viskasid nad ägedushoos kive ja vankrirattaid ning keerutasid puid pea kohal.

Rahvas pidas Leigrit Hiiumaa peaperemeheks, vanemaks ja kuningaks. Leigriga on seotud palju lugusid ja legende. Osa neist kannab sõnumeid, mille sügavus kõnetab meid tänapäevalgi.

Kord viinud Leiger koos pojaga kiriku paaripuid. Kui poeg nõrkenud ladva otsa all ära, öelnud Leiger: „Tuleb aeg, kus inimesed ei jõua nädala leivakotti ka seljas ära viia.” Ehk mugandusena: „Sugu on soost nõrgem, viimati ei jõua mees enam oma leivakottigi kanda.”

Erinevatest pärimustest kokku kirjutanud HELGI PÖLLO. Viimane on teises sõnastuses näiteks EDUARD LAUGASTE, ELLEN LIIV, ERNA NORMANN, Muistendid Suurest Tõllust ja teistest. Tallinn, 1963, lk 269.

Laevaehitus

Kõpus käis Leiger sagedasti. Korra nägi, et laev Kõpu nina otsas kinni jäi. Leiger laevale appi. Samub otsekohe läbi mere laeva juurde, paneb õla laeva taha, tõukab laeva takka. Laev kivi otsast sedamaid lahti. Leiger võtab laeva kõigegega enese taha, veab randa. Laev kallist kaup a täis. Kõik kallis kaup Leigri.

Leiger varsti arvama: tarvis tugev laev muretseda, laevaga merele minna, vaenlaste laevu ära võtta. Saan hõlpsalt palju saaki. – Mõtleb, mõtleb, hakkabki ametisse. Veab palke ja laudu virnade viisi metsast välja. Köppu kokku.

Teised Leigrilt küsima: „Kust laevaehitajad saad?”

Leiger uhkelt vastu: „Mis ehitaja? Ise hakkab ehitama. Mis tarkust siin tarvis? Olen sauna ehitanud, võin laevagi ehitada!”

Leiger ehitama. Ehitab päeva, ehitab kaks, ehitab tüki kolmandatki. Aga palgid ja lauad sõnakuulmata; ei taha nii paigal seista, kuidas meister soovib. Ei ihka merele minna, vaid tahaksid ikka kuival maal viibida. Leiger katsub laeva teha, palgid ja lauad ei taha laevaks hakata. Moonduvad ennem saunaks käes: Leiger annab laevaks kokku pandud palkidele jalaga võmmu pihta. Palgid veerevad laiali, Leiger läheb mujale. Kurtma jäävad palgi parved ja laua virnad ehitaja kätt. Kurdavad, kurdavad. Juba kuuleb kurtmist kevade. Kevade arvama: Mul tarvis kammert ehitada. Siit saan ehituseks häid aineid! – Võtab, mis arvab kõlbavat.

Kurtmist kuuleb suvi! Suvi arvama: Mul tarvis sauna ehitada! Siit saab ehituseks häid aineid! – Võtab, mis ehituseks kõlbab.

Kurtmist kuuleb sügisegi. Sügise arvama: Mul tarvis aitasid alustada, katuseid kohendada. Siit saan ehituseks häid aineid. – Võtab, mis ehituseks omane.

Kurtmine kostab talvegi kõrvu. Talv arvama: Mul tarvis tubli tuba teha. Siit saan seinad, siit saan laed, siit saan põrandad põlised, siit saan katused kõlblikud. – Võtab, mis veel kõlbab pinnaks ehk pulgaks.

Mõne aja pärast tuleb Leigril palgiparv ja lauavirn meelega. Mõtleb: neist võin aida ehitada. Läheb Köppu vaatama. Vaatab, vaatab: palkidest ja laudadest ainult kestad järel. Aastaajad ammu oma osa ära viinud. Leiger mingi aida jaoks laanest uusi aineid muretsema.

MATTHIAS JOHANN EISEN, Eesti muistsed jumalad ja vägimehed. Tartu, 1918, lk 136–137.

Heltermaa

Kord jõudnud Hiiu vägilane Leiger siiakanti. Ta näinud kahte meest vaiu maasse tagumas. Need olnud kaks Vormsi meest Per ja Ter. Mehed kohkunud suurt Leigrit nähes, visanud kirved maha, pistnud jooksu paadi poole. Noorem vend Ter jõudnud varem randa, lükanud paadi vette. Kui ta näinud, et hiiglane saab varsti Peri kätte, hakanud Ter rannast eemale sõudma. Per hüüdnud venda appi: „Helpa, Ter! Helpa, Ter!” (rootsi *hjälpa, Ter* – aita, Ter!). Aga Ter, arg vennike, pole väljagi teinud, andnud jalgadele valu. Leiger otsustanud Peri aidata. Ta võtnud Peri õlale ja viinud ta venna juurde paati. Surmahirmus põgenenud vennad üle väina Kiidevasse. Randa, kus Per hüüdis: „Helpa, Ter!”, hakanud Leiger hüüdma Elptermaa ääreks, millest hiljem sai Heltermaa.

HERMI VAIN, Mööda Hiiumaad. Tallinn, 1966, lk 10–11.

Vanapagana lood

Kurat – Kõpu mees

Muiste olnud Kõpus Vanapagana asukoht. Sealt tulnud ta alati mööda Hiiumaad hulkuma. Hiidlased kartnud ta nime nimetada. Sellepärast teinud nad niisama kui hundi ja karuga, kelle nime päris ei nimetatud, vaid öeldi võsavillem, mesikäpp jne. Hiidlased hakanud Vanapaganat ta asukoha pärast Kõpu meheks hüüdma. Kõpu mees saanud seega Vanapagana nimeks.

ERA II 189, 319/20 (64) < Pühalepa khk., Pühalepa v., Kuri k., Jürna t. – Enda Ennist < Madis Kimber, s. 1862 (1938).

Otimägi ehk Põhilise leppe kivid

Rahvas teab mitmesuguseid jutte selle suure kivihunniku kohta Pühalepa kiriku ja kirikumõisa vahel. Ühe kohaselt visanud Vanapagan need kivid Õunaku mäelt, tahtes kirikut hävitada. Kõik kivid olid aga läinud üle kiriku. Üks, praegu tuntud kui Vanapagana kivi, sattunud pisut lähemale.

Teine jutt kõneleb, et teo ajal umbes paarsada aastat tagasi lasknud kuri kubjas teolistel need kivid põldudel kokku kanda. Rahvas teab rääkida ühest taanlasest, kes käinud hunnikut uurimas ja olevat seda päikesejumalale ohverdamise kohaks pidanud. Niisugune jutt on sealt rahvasse tunginud. Arvatavasti on see aga pronksiaja haud, milliseid võib kohata Soomes ja Rootsis.

Rahvasuu räägib veel, et tegu on kohaga, kuhu vanad meresõitjad enne ohtlikule reisile minekut jumalate meeleheaks õnnekivi tõid, või kuidas saare üks rikkamaid mõisnikke Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg (1744–1811) otsustas siin Egiptuse eeskujul püramiidi ehitada.

Kirjandusmuuseumi arhiivist, HELGI PÖLLO kogutud suulisest pärimusest ja EDUARD LAUGASTE, ELLEN LIIV, Muistendid Vanapaganast. Tallinn, 1970, lk 65–66.

Pühalepa kirik

Pühalepa kirikut tahetud enne Kurile ehitada, kuid Vanapagan, kes Hellamaa niidul raudkivil ikka magand (praegu on sellel kivil Pagana magamise ase, peaalune, külle- ja jalgadeasemed näha), lõhkunud öösiti kõik ära, mis rahvas päeval teinud. Siis olla mindud targa juure. Tark juhatand: „Kui kellelgi sünnib ühest lehmast kaks vasikat, siis kasvatatagu need üles. Kui saavad 7-aastaseks, siis rakendatagu kivikoorma ette ja lastagu minna, kuhu tahavad. Kuhu härjad seisma jäävad, sinna ehitatagu kirik. Nii tehtudki. Pühalepa kohal läinud teine härg teiselt poolt leppapuud minema, pole edasi saand ja jäänud seisma. Sinna hakatud kirikut ehitama ja sellest ka nimi Pühalepa. Vanapaganale aga jäänud õigus kiriku valmis saamisel enne risti ehk kuke päälpanekut kirikut ära hävitada.

Vanapaganal olnud Kallaste mäe sees sepikoda, kus ta ikka töötanud ja vahetevahel mäe otsa käinud vaatamas, kas kirik saab juba valmis. Sepikoja plarin aga vihastanud naise, kes siin kaldal pesu pesesivad, ja need läind korra ja ajanud Vanapagana märgade lappidega minema. Pagan asunud nüüd Õunamäele ja tulnud meie randa kiva korjama. Tagasi minnes Isabella mõisa kohal kuulnud kolmandat korda kukelaulu, taskud rebenenud, kummagi tasku kohas tekkind kivihunnik. Teisel päeval hakanud kirik valmis saama. Kuid tulnud nii suur udu, et tont pole kirikut näind. Viskand huupi, ja siis sõitnud ratsahobuse seljas vaatama. Kivid olnud mööda läinud. Tondi kihutamisest aga jäänud Pühalepa lähedale ühele kivile hobuseraua jälg, mis praegu näha olevat.

EDUARD LAUGASTE, ELLEN LIIV, Muistendid Vanapaganast. Tallinn, 1970, lk 68.

Suuremõisa loss

Muiste elanud Hiiumaal üks herra. See armastanud väga rikkust ja uhkust. Ei ole oma vana mõisaga enam rahul olnud, vaid tahtnud uut ehitada. Ei ükski meie maa meister osanud aga nii toredat mõisat ehitada, kui herra tahtnud. Pole aidanud muu nõu, kui et herra Rootsimaale ja Rootsimaalt meistrid toonud. Rootsi meistrid tulivadki ja ehitasivad herrale toreda mõisa. See on praegune Suuremõisa. Mõis sai viimaks valmis. See oli herral väga meele pärast, veel enam aga Vanapaganal. Vanapagan võttis nõuks mõisat enesele nõuda. Hakkas herraga kauplema, aga herra ei anna. Aga ega Vanapagan nõunäljane ole. Pea nõu peetud: tahtis mõisarahvast mõisast välja peletada. Tuli iga ööse mõisa ja tegi hirmust kära, müra. Ei keegi julgend enam magada. Vanapagan hõerus aga rõõmu pärast käsi. Lootis et mõisarahvas nüüd kartuse pärast välja kolivad. Aga võta näpust! Mehed nii kavalad, lähevad kirikuherra juurde, kutsuvad kirikuherra appi. Kirikuherra tuli, õnnistas mõisa ära. Tegi iga ukse peale kolm risti ja luges iga akna peal seitse issameiet. Kus iganes avaus oli, sinna rist tehti.

Õhtu tuli Vanapagan vana viisi mõisa rahvast hirmutama. Aga tee, mis tahad, sisse ei pääse kusa-gilt. Katsus uksest, katsus aknast: rist ees igal pool. Sai hirmus vihaseks: lubas seda kurjust kirikuherrale koledasti kätte maksta.

EDUARD LAUGASTE, ELLEN LIIV, Muistendid Vanapaganast. Tallinn, 1970, lk 356.

Käina

Kudas Käina kirik oma nime sai? See olnd sedasi, et üks mees künnud ärgadega ja üind ikka ärgi: „Käi, nah!” ja sellest lühendatud Käina.

Üks rootslane oma poeaga olla siin ehitusmeistriks olnd, nende kujud praegu kirigus alles.

ERA II 189, 10 (1) < Emmaste khk., Emmaste v., Harju k., Kopliotsa t. – Enda Ennist < Liisa Einvaht, s. 1870 (1938).

Hiiu mõisnikel oli esimene aurik, mis Hiiu-Haapsalu ühendust pidas, õige väikene olnd, mille juhiks ka väikeste õigustega mees olnd. Juhtus, et mõni reisija hilines ja laev juba sõiduks reidil, aga kapten nägi sillal veel hilinenud reisijat, siis pööranud ta laevaga tagasi ja võtnud ta pardale. Kord pahandanud kapten kedagi sealt küla meest ja viimane ähvardanud kaptenile kätte tasuda. Ühel sõidupäeval võtnud külamees nõuks oma kitsega sõita Heltermaa sadamasse ja oodata, kuni laev mõnda sülda sillast välja jõuab, et siis kitsega, kes vankris oli, sillale minna ja nõnda välja paista lasta, nagu ootaks keegi reisijatest laeva tagasi. Kui kapten hilinejat sillal märkas, pööras ta tagasi. Külamees hakanud kapteni kiuste oma kitsega rääkima: „Noh, sokuke, tahtsid ikka masinat näha, vaata, vaata nüid! Ja see mees, kes sõimab ja kirub, oo kapten.”

Muidugi katkenud kapteni kannatus ja ta kaebanud külamehe kohtusse. Ja et asi kuulus vallakohtu alla, siis kaebanud Käina valla kohtule, kes muidugi mehe välja kutsus. Aga kohtuski paistis asi 99% nali olevat ja kohus ütelnud mehele: „Räägi meile midagi oma naljadest, siis laseme su vabaks.” Nüid omakorda räägib mees: „Kui aga kohus pahaks ei pane, siis räägin oma unenäo. Magasin täna öösi oma vanamoori selja taga, korruga nään, justkui oleksin taevas. Käisime seal ringi, keegi teine mees suure võtmekimbuga oli meit juhtimas. Tunnen, et midagi mind vaevab ja ma küsin mehelt, kes võtmekimbuga ikka mu seltsis käis: „Kus peaks siin olema peldik?” Nüid rääkis võtmemees, et niisugust kohta taevas ei ole. Aga ta vaatas ringi ja nägi suure ümmarguse augu taeva sees nagu kuu ja ütles: „Kui sa muidu omaga korda ei saa, eks siis puista siia auku.” Nüid vaatasin ma august alla ja nägin hulka mehi laua taga istuvat ja ütlesin: „Siin suured saksad all.” Aga võtmemees vaatas ka

ja ütles: „Lase kaela! See va Käina valla kohus.” Siis mo eit hüidis mind ülesse, et mis sa siin rahkled käte ja jalgega.” – Kohtumehed akand selle jutu peale kõik naerma ja põle mehele midagi teind.

ERA II 189, 303/5 (19) < Pühalepa khk., Pühalepa v., Hellama k., Siimu t. – Enda Ennist < Konstantin Vilu, s. 1879 (1938).

Ristide mägi

Seal olla kaks pulmarongi vanasti vastakuti läind. Ühest tapetud pruut ja teisest peigmees ära, järeljääjad läind ise paari. Siis pannakse sinna selle mälestuseks rist, kes kaudu sealt keib.

ERA II 189, 174 (13) < Pühalepa khk., Kärkla as. – Enda Ennist < Villem Pisa, s. 1851 (1938)

Kurisu neeluauk (Reigi)

Kurisu neeluauku kõrval kündis tüdruk põldu härgadega. Suure vihmasajuga tõusnud vesi neeluaukus väga kiiresti. Härjad tormanud jooma ja tüdruk ei suutnud neid hoida. Loomad libisenud ja kukkunud vette. Tütarlaps hoidnud tugevasti adra käsipuust kinni ja lootnud härgi päästa. Suurvesi neelanud aga nii härjad kui ka tüdruku. Hiljem leitud Pihla küla juurest allikaaugust punane pael, mida tüdruk juustes kandnud. Teistel andmetel tulnud august välja tütarlapse sukapaal. Nii saanud neeluauk ja külgi nimeks Kurisuu ning paela leidmise kohta tuntakse praegu Sukapaela auguna.

HELGI PÖLLO kogutud pärimus ja HERMI VAIN, Mõõda Hiiumaad. Tallinn, 1966.

Kurisuu (Emmaste)

Siin ligidal on kurisoo-augud. Ükskord karjased istund augu ääres ja all obu tulnd august välja. Lapsed ronind kõik hobuse selga, üks väike tüdruk jäänd ainult maha. Obu läind teistega edasi, tüdruk joosnd järele ja karjund: „Oot, oot, ma istun näku ääna peale!” Nii kui ta saand seda üteld, nii obu kadund kohe ära ja lapsed kõik unikus maas.

Ükskord üks ärg läind sealt august alla ja merest tulnd välja. Äi muud viga põle olnd ühti, kui üks sarv olnd peast kadund.

Sii Kurisoo metsas on suur auk, seal nähtud näkkisi. Mõnikord pardid ujund vee peal, teinekord olnd kirjud ärjad, vahest kenad tütarlapsed, mõnikord ehitas näkk ennast laevaks. See auk neeland inimesi alla. Ühekorra karjalapsed hakand lõunat sööma ja istund sinna augu ääre valge kasepaku peale. Neid olnd 10–11 last, mo isaisa olnd ka siis karjapoiss, ta näind seda pealt. Kõik poisid mahund kännu peale istuma, ainult üks jäänd püsti. See üteld: „Kus ma istun nüid, kas niku-näku ääna peale?” Nii kui ta seda saand nimetand, nii pakk kadund ja lapsed kõik perseli maas, leivakotid süles. Ta tahtis kõiki peale võtta, siis oleks ära viind. Seda räägitakse ka veel, et ärja neeland alla ja alt olnd nii ööne, et 5 km kauguselt merest tulnd ärg välja.

ERA II 188, 397 (7) < Emmaste khk., Emmaste v., Valgu k., Kopli t. < Emmaste khk., Emmaste v., Harju k. – Enda Ennist < Liisu Sein, s. 1864 (1938).

ERA II 188, 516 (86) < Emmaste khk., Emmaste v., Küla k., Roosimäe t. – Enda Ennist < Tiiu Eistrat, s. 1865 (1938).

Hiidlane

Iidlastest arvatakse, et nad on nõiad. Üks iidlane läind suurele maale ja tahnd sealt õlut, aga peremehel põle olnd. Peremees juhatand ta ühe teise mehe juurde, kes olnd kangesti ihne ja sellepärast ta loomad surnd ka ära. Iidlane läind sinna, vaadand toas ringi ja küsind: „Kas teil on loomaõnnetusi palju?” – „Kust sa seda tead?” küsib peremees vastu. „Noh, paistab välja,” ütleb iidlane, „kui õlut tood, siis vaatame õlle pealt järele, mis asjast see tuleb.” Peremees toond kohe õlut välja ja iidlane joond nii palju kui tahtnd.

ERA II 189, 33 (87) < Emmaste khk., Emmaste v., Tärkma k., Nigu t. < Emmaste khk., Emmaste v., Viiri k. – Enda Ennist < Aet Niit, s. 1858 (1938).

ERA II 189, 113 (19) < Emmaste khk., Emmaste v., Mänspää k., Uuetoa t. – Enda Ennist < Andres Mäns, s. 1864 (1938).

Käige Käina kiriku varemeis ja vastake küsimustele.

1. Mille poolest erineb Käina kirik teistest samal ajajärgul ehitatud Eesti kirikutest? Mille poolest on ta veel omanäoline?

---

2. Mida on fotodel kujutatud? Kirjutage seletus pildi alla. Otsige need paigad üles ja kirjutage, millises kirikuosas need paiknevad.

Pildil on _____

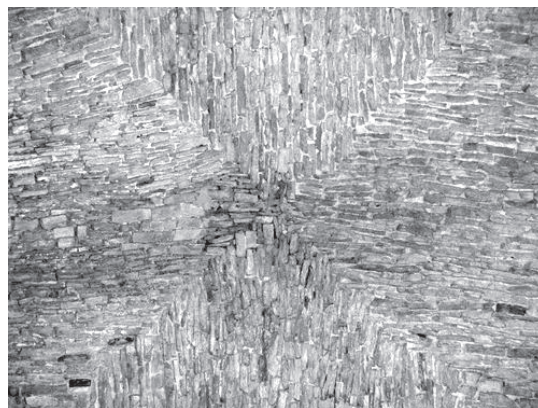

Asukoht: _____

---

1. Paaristöö juhitud lugemise meetodil. Kasutage lisalehte või vihikut. Uurige lisaks internetist, teabekirjandusest või Pika Maja püsiekspositsioonist.

1) Õpilased kirjutavad kolm fakti, mida nad teavad Kärkla kalevivabrikust. Õpetaja palub õpilastel oma näiteid nimetada ja kirjutab kõik tahvlile.

2) Õpilased loevad teabeteksti ning märgivad teksti servale tingmärke:

- √ tuttav (olen juba teadlik)
- + uus (ei teadnud enne, uus info)
- teadsin valesti

3) Lugemise järel täiendavad nad tahvlil olevat nimekirja ja kustutavad väärad faktid.

4) Õpilased koostavad teadmiskategooriate tabeli ning jagavad faktid tabelisse.

Näiteks:

Omanikud	Toodang	Sotsiaalsed tagatised	Kärkla areng	Varia

5) Võrreldakse oma kategooriaid teise paariga või rühmas.

2. Vastake teabetekstile toetudes järgmistele küsimustele.

1) Mis ajast mis ajani Kärkla kalevivabrik tegutses?

2) Kellele vabrik kuulus?

3) Mida toodeti vabrikus peale kalevi?

4) Kujundage Kärkla kalevivabriku raha klubi.

5) Kus oli võimalik seda raha kasutada?

6) Mida lubas vabrik oma töölistele vastutasuks kohusetundliku töö eest? Tooge kolm näidet.

7) Arutlege, miks vabrikuomanikud selliseid hüvesid pakkusid.

8) Selgitage, kuidas mõjutas vabriku asutamine Kärkla ning Hiiumaa arengut.

Kärkla: _____

Hiiumaa: _____

Pärast muuseumis käiku võib õpitud teabe põhjal korraldada viktoriini, koostada ristsõna, ent ka kuldvillaku või miljonimängu.

Näidisküsimusi

1. Mis aastal sündis Rudolf Tobias?
2. Mis linnas omandas Rudolf Tobias muusikalise kõrghariduse?
3. Millise muusikaeriala ta omandas?
4. Mis oli Rudolf Tobiase esimene töökoht?
5. Nimetage Rudolf Tobiase õpingukaaslast.
6. Milline Euroopa suurlinn sai Rudolf Tobiase kodu- ja töökohaks alates 1910. aastast?
7. Kuhu on Rudolf Tobias praegu maetud?
8. Mitu last oli Rudolf Tobiasel?
9. Kes oli Helen Duesberg?
10. Mis muusikakool kannab Rudolf Tobiase nime?
11. Missugune koor esitab Rudolf Tobiase tuntuimat kooriteost „Eks teie tea”?
12. Missugune orkester esitab sümfoonilist avamängu „Julius Caesar”?
13. Mängida muusikapala ja seejärel küsida, kas tegemist on Rudolf Tobiase teosega „Sügistuul” või „Lumehelbed”.
14. Seletage mõistet *paargu*.

Miku Kaarel ehk Kaarel Tischler-Ulpus

(1862–1938)

Miku Kaarel on Hiiumaa tuntuim naljamees, kes on mandrilgi kuulsust kogunud. Ta sündis 11. oktoobril 1862. aastal Käina valla Lelu külas Ränga popsiperes. 1884. aastal kolis pere sama valla Kaigutsi külla Hansu tallu. Mõne aasta pärast võttis ta naiseks Miku Tooma tütre Leena Raudsepa ja temast sai koduväi. Sellest ka hüüdnimi Miku-Kaarel. Kaarel suri 1938. aasta 8. augustil.

Kaarli suhu on pandud kõikvõimalikke naljalugusid, ka neid, mida ta ise rääkinud ei ole. Tema ütlused ja naljad levivad veel praegugi rahva seas. 2008. aastal püstitati legendaarsele jutumehele Kaigutsi külla ausammas.

Suuremaa mees küsib Miku-Kaarlit: „Kuhu see tee läheb?” – „Äi see lehe kuskile. Ma ole eluaeg sii elan, tee ikka oma koha peal.” – „Kuhu see tee viib?” – „Äi see vii kuskile, pead ise minema.” – „Kuhu seda teed mööda siis minna saab?” – „Mine kas või Kõpu otsast merre.”

Miku Kaarel ostis uue kella. Küsiti: „Kuda uus kell on ka?” – „Oh, see nii vägev, et tee paarküm-mend tundi päevas ja teine päe veel rohkemgi. Vana pole kümmetki saanud.”

Sama kella kohta veel teinegi lugu. Kord küsinud Kaarlit võõras: „Kas see lööb ka?” Kaarel vasta-nud: „Omainimesi äi ole löönd. Äi tea, mis ta võõrastega teeb.”

<http://www.eestigiid.ee/?CatID=271&ItemID=499> (04.01.2012).

<http://www.hiiumaa.ee/print.php?pprint=1&idc=1011128100076451000> (04.01.2012).

Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg

(1744–1811)

Aadlisoost Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternberg on tuntud eelkõige mereröövlilegendide kaudu. Hiiumaal kuulusid talle Suuremõisa, Kõrgessaare, Putkaste ja Partsi mõis ning Liivimaal Vastse-Kuuste mõis.

Ungern-Sternberg õppis Leipzigi ülikoolis, kus tutvus vabamüürlusega. Õpingute järel liitus ta kaptenina Hollandi sõjaväega, pärast seda reisis Euroopas, elas pikemat aega Inglismaal, huvitus kaubandusest ning omandas ärikogemusi. Teenis ka Peterburis keisri õukonnas kammerhärana. Ungern-Sternberg oli maailma näinud, haritud ja laia silmaringiga mees, samas ei armastanud ta seltskonnaelu.

1772. aastal abiellus Ungern-Sternberg Palmse mõisast pärit Magdalene Charlotte von der Pahleniga (1749–1824). Neile sündis kolm poega ja üks tütar. Võlgade tõttu 1800. aastal enesetapu soo-ritanud vanima poja Gustavi mälestuseks lasi parun ehitada Reigi kiriku.

1781. aastal ostis Ungern-Sternberg Kõrgessaare mõisa ja asus koos perega sinna elama. Ta hakkas kokku ostma krahv Jakob Pontus Stenbocki võlakirju. Nii sai temast 1796. aastal Suuremõisa ja Partsi mõisa omanik. Selle kohta levis rahvasuus ka üks lugu. Nimelt püüdnud Stenbock Suure-mõisa sunnitud äramüümist igati vältida, soovimata mõisast loobuda. Ühel päeval tulnud parun Ungern-Sternberg koos sulastega lossi. Stenbock „külalisi” vastu ei võtnud ja põgenenud mõisa

torni. Ungern-Sternbergi sulased olevat seepeale torni jalamile hagu kuhjanud, selle põlema süüdanud ja niiviisi Stenbocki alla „suitsetanud“.

Rahvasuu on rääkinud, et parun olla Hiiumaal ehitanud valemajaka, millega meelitanud laevu madalikule. Laevade lasti olevat ta röövinud ja ellujäänud meremehed lasknud tappa. Mõnel tormi-ööl olevat ta käskinud Kõpu tuletorni tulel kustuda lasta, samuti võtnud ta Näkimadalale jooksnud laevadelt seaduses ettenähtust suuremat pääsetasu.

Uhkes barokses Suuremõisa häärberis elas Ungern-Sternberg kuni 1802. aastani, mil ta vahistati, süüdistatuna oma laeva Brügg Morian kapteni Carl Johan Malmi tapmises sama aasta oktoobris. Ise väitis parun, et oli tegutsenud hädakaitse seisundis (tunnistajaid ei olnud). Ta mõisteti siiski süüdi tahtlikus tapmises ja saadeti Siberisse Tobolskisse. Kohtuotsust olevat mõjutanud ka Stenbockide mõjuka suguvõsa vimm Ungern-Sternbergi vastu – olid nad ju sunnitud parunile müüma oma Hiiumaa mõisad.

Tobolskis töötas Ungern-Sternberg kantseleiametnikuna, luges ja maalis, aga organiseeris eesti asunikele ka luteri koguduse, ehitades omal kulul kiriku. Parun suri Tobolskis 1811. aastal, olles 67aastane.

Otto Reinhold Ludwig von Ungern-Sternbergi tegevust on kajastatud Herman Sergo romaanis „Randröövel“ ja Gustav Ernesaksa ooperis „Tormide rand“ (Juhan Suuli libreto), ent ka paljudes teistes kunstiteostes.

VELLO KASKOR, Hiiumaa ringteed. Tallinn, 2003, lk 26–28.

http://et.wikipedia.org/wiki/Otto_Reinhold_Ludwig_von_Ungern-Sternberg (04.01.2012).

Lepa Anna ehk Anna Sooba (1894–1980)

Lepa Anna (kodanikunimega Anna Sooba) kirjutas oma raamatuga „Naljakas inimene“ kuulsaks legendaarne lavastaja ja lavakunstikooli rajaja Voldemar Panso, kes oli üle neljakümne aasta tagasi öelnud, et elujõudu saab taastada just Hiiumaal Kassaris. Pansole ei olnud „naljakas inimene“ tegelikult mitte ainult ehedate ütlemistega silma paistnud Anna, vaid kõik oma argielust ja -töödest rõõmu tundvad inimesed, kes raskuste kiuste elule alla ei vandunud.

Ajal, mil Panso Kassaris Lepa talus suvitas, oli Anna teist korda lesk. Kolhoosis, kus ta lüpsjana töötas, kutsuti teda Titanicu kokaks, kuna kord Käinas matustel käies oli ta ise end millegipärast niimoodi nimetanud. Anna oli looduslähedase hingelaadiga, ei hoolinud rahast ega muust varast. Rohkem muretses ta selle pärast, mida meeled külalistele kaasa anda või külakostiks viia. Teda iseloomustas elurõõm, helde loomus, huumorimeel ja kujundlik keel. Anna naljalt vastust võlgu ei jäänud ning igav tema seltsis ei hakanud. Tema originaalsed ütlemsed on tänu Pansole teistenigi jõudnud. Lepa Anna elufilosoofia võtab kokku tema ütlus: „Kust seda nalja saab, kui isi äi tee!“

Kassari Haridusseltsi eestvõttel on Kassari saare omakultuuri ja arengu edendamiseks loodud sihtasutuse Eesti Rahvakultuuri Fond allfond nimega Lepa Anna Sukasäär.

VOLDEMAR PANSO, Naljaks inimene. Valitud peatükke. Tallinn, 2003, lk 5–6, 28–32.

<http://www.hiiumaa.ee/tuletorn/tuur/tirp.html> (25.01.2012).

Pikk Maja

Vabrikväljak 8, Kärkla
Avatud E–R 10–17
tel 463 2091
e-post muuseum@hiiumaa.ee
<http://www.muuseum.hiiumaa.ee/>

Pikk Maja on Hiiumaa Muuseumi teadus- ja arenduskeskus, kus asuvad töö- ja ametiruumid, fondihoidlad, raamatukogu ning kontserdi- ja näitusesaalid. Maja ise on Kärkla pikim puuhoone, mis on ehitatud 19. sajandil Kärkla kalevivabriku direktorite koduks. Püsinäitus tutvustab Kärkla ja kalevivabriku sünnilugu, samuti vabrikutöölise elamut.

Kassari ekspositsioonimaja

Kassari, Käina vald
Avatud E–R 10–17
tel 469 7121
e-post muuseum@hiiumaa.ee
<http://www.muuseum.hiiumaa.ee/>

Kassari ekspositsioonimaja on algselt olnud Kassari mõisa valitsejamaja, kus 1967. aastal asutati Hiiumaa Muuseum. Püsinäitus annab ülevaate Hiiumaa ajaloo alates kiviajast kuni 1990. aastateni.

Mihkli talumuuseum

Malvaste küla, Kõrgessaare vald
Avatud kokkuleppel
tel 46 3209
e-post muuseum@hiiumaa.ee
<http://www.muuseum.hiiumaa.ee/>

Mihkli talumuuseum on Hiiumaa Muuseumi vabaõhukeskus. Hooned pärinevad valdavalt 19. sajandist ja esindavad Põhja-Hiiumaa taluarhitektuuri. Muuseum tutvustab ka ajastu tarbevara ning pakub ettetellimisel võimalust kogeda suitsusauna.

Rudolf Tobiase Majamuuseum

Hiiu mnt 33, Käina
Avatud kokkuleppel
tel 463 2091
e-post muuseum@hiiumaa.ee
<http://www.muuseum.hiiumaa.ee/>

Rudolf Tobiase majamuuseum on helilooja sünnimaja ning üks Eesti vanemaid alevielamuid 19. sajandist. Püsinäitus tutvustab Rudolf Tobiase elu ja loomingut.

Hiiu Vill (Vaemla villavabrik)

Vaemla, Käina vald
Avatud E–R 8–18; L, P 10–18
tel 463 6121
e-post hiuvill@hotmail.ee
<http://hiuvill.ee/?lang=en>

Muuseumis tutvustatakse töötavat villaketramist, villakiudude töötlemist, villatooteid ning käsitöösemeid.

Soera Talumuuseum

Palade küla, Hiiumaa
Avatud 15. mai – 31. august E–P 12–18; 1. september – 15. september E–R kell 12–16, teistel aegadel ettetellimisel
tel 5666 6895
e-post info@soeratalumuuseum.eu, oie.laksberg@mail.ee
<http://www.soeratalumuuseum.eu/>

Soera Talumuuseum on erakätes vabaõhumuuseum. Püsinäitus esindab 19. sajandi Hiiumaa taluarhitektuuri, muu hulgas pakutakse suitsusaunateenust.

Hiiumaa Militaarmuuseum

Kõrgessaare vald, Tahkuna

Avatud 15. mai – 15. september T–P 10–18.00, teistel aegadel kokkuleppel

tel 5347 9819

e-post info@militaarmuuseum.ee

<http://www.militaarmuuseum.ee/>

Muuseumi haldab MTÜ Hiiumaa Militaarajalooselts. Püsiekspositsioon keskendub Hiiumaa sõjalistele objektidele 20. sajandil, nt rannapatareide mürsud, õppepommid, allakukkunud lennukite tükid, radarid jms.

Sõru Muuseum

Sõru küla, Emmaste vald

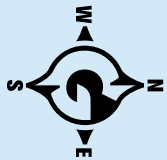
tel 469 5408

Sõru Muuseumis saab tutvuda Hiiumaa merekultuuri pärandi ja traditsioonidega. Muuseum kuulub Sõru merekeskuse kompleksi ning on Emmaste valla allasutus.

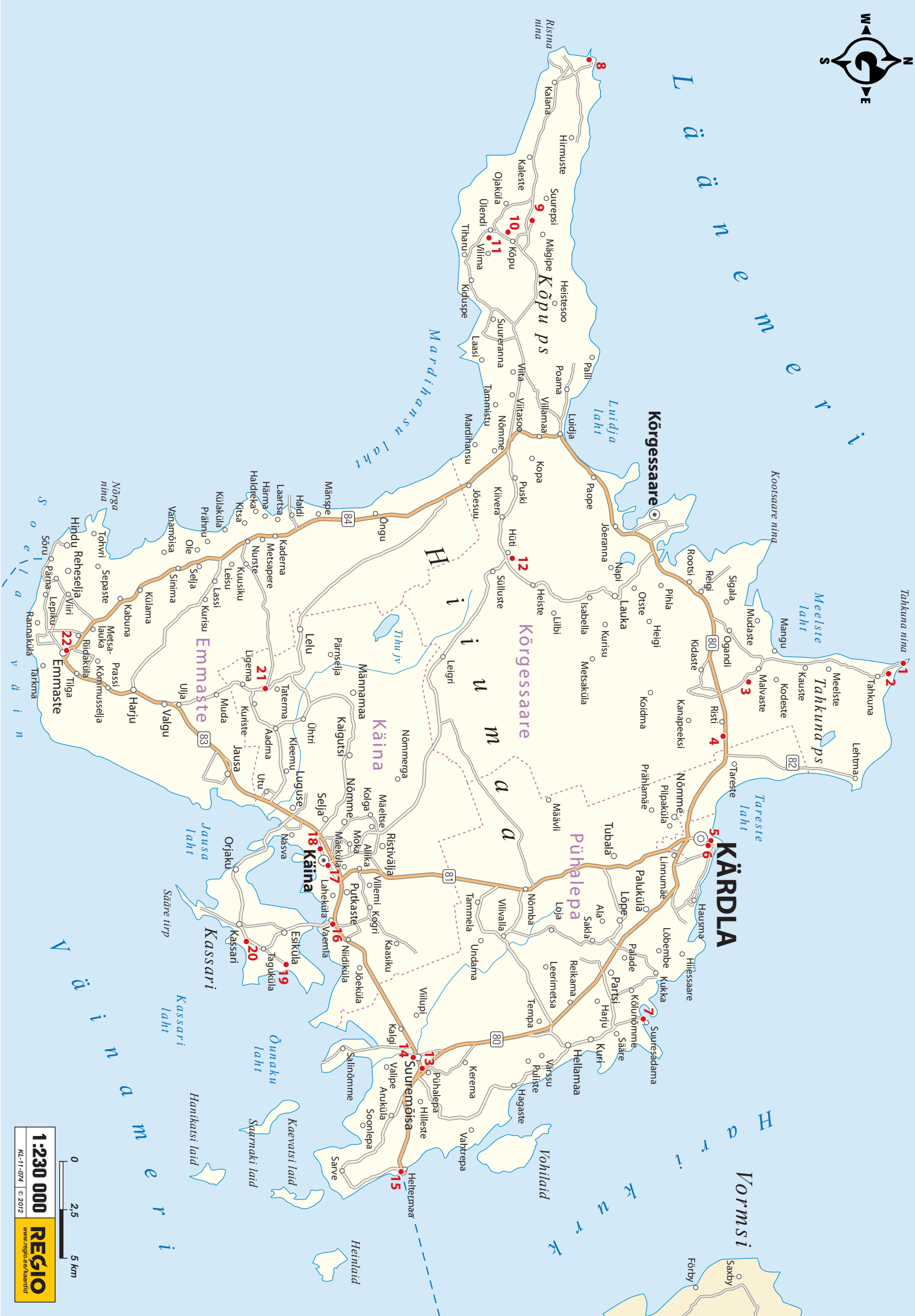
Aino Kalda majamuuseum

Taguküla, Kassari, Käina vald

Aino Kalda majamuuseum on eravaldues. Püsiekspositsioon keskendub Aino Kalda Hiiumaa ainetikuga seotud loomingule.

- NR NIMI**
- 1 Tahkuna tuletorn
  - 2 Hiiumaa rannapatareid Esimeses ja Teises maailmasõjas
  - 3 Mihkli talumuuseum
  - 4 Ristimägi
  - 5 Kolhoos Hiiu Kalur
  - 6 Kärkla kalevivabrik
  - 7 Suursadam
  - 8 Ristna tuletorn
  - 9 Kõpu tuletorn
  - 10 Hiiumaa varaseim asustus
  - 11 Ülendi küla
  - 12 Hüti klaasikoda
  - 13 Pühalepa kirik
  - 14 Suuremõisa mõis
  - 15 Heltermaa sadam
  - 16 Vaemla villavabrik
  - 17 Käina kiriku varemed
  - 18 Rudolf Tobiase sünnikodu
  - 19 Kassari kabel ja surnuaed
  - 20 Aino ja Oskar Kallase kodu Kassaris
  - 21 Kuriste kirik
  - 22 Emmaste kirik

0 2,5 5 km

1:230 000
KL-1-024 © 2012
REGIO
www.regioeestonia.ee

